

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У БОРОТБІ
ПРОТИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1929-1933 рр.)**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:

студент 6 курсу, 621 групи,
спеціальності 032 Історія та археологія

Руснак Олександр Валерійович

Керівник:

кандидат історичних наук,
доцент **Яценюк Ф. С.**

До захисту допущено:

на засіданні кафедри

протокол № 5 від 21 листопада 2022 р.

Зав. кафедрою

доцент Гуйванюк М. Р.

Анотація
Українське селянство у боротьбі проти насильницької
колективізації (1929-1933 рр.)

У роботі досліджується спротив українського селянства радянській тоталітарній системі в роки форсованої колективізації 1929-1933 рр. Не дивлячись на репресивну політику радянської влади, фізичне виснаження та моральний страх, селяни вдавались до різноманітних форм і методів боротьби. Проаналізовані джерела свідчать про те, що динаміка селянського опору була тісно пов'язана з етапами здійснення державних кампаній колективізації, розкуркуленням, грабіжницькими хлібозаготівлями. На кожен сталінський штурм села селяни відповідали повстаннями, бунтами, втечами, поширенням антирадянської літератури тощо.

Ключові слова: насильницька колективізація, репресії, хлібозаготівлі, повстання, бунти, Голодомор.

Summary
Ukrainian Peasants in the Struggle Against Forced Collectivization
(1929-1933)

The paper examines the resistance of the Ukrainian peasantry to the Soviet totalitarian system during the years of forced collectivization of 1929-1933. The analyzed sources indicate that the dynamics of peasant resistance was closely connected with the stages of the implementation of state collectivization campaigns, dispossession, and predatory collection of grain for State grain stockpile. The peasants responded to every Stalinist assault on the countryside with uprisings, riots, flight, distribution of anti-Soviet literature, and so on.

Key words: forced collectivization, repressions, collection of grain for State grain stockpile, uprisings, riots, famine.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

О. В. Руснак

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	6
РОЗДІЛ II. ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА СЕЛІ ТА СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В 1929-1930 РОКАХ	30
РОЗДІЛ III. ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА СЕЛІ ТА СЕЛЯНСЬКИЙ СПРОТИВ В 1931-1933 РОКАХ	51
РОЗДІЛ IV. ЖІНОЧІ БУНТИ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ФОРМИ ПРОТЕСТУ	69
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	109

ВСТУП

Актуальність. На долю українського народу випали 1929-1933 рр. – роки насильницької колективізації та Голодомору. Проведення насильницької колективізації антинародними методами привело до серйозного збройного опору селянських мас. На кожен сталінський штурм села селяни відповідали повстаннями, бунтами, втечами поширенням антирадянської літератури тощо. Конфронтація селян з радянською владою розглядається науковцями в контексті загальних проблем колективізації та Голодомору. Тема селянського спротиву радянській владі в часи усупільнення сільського господарства потребує подальшої розробки, тому автором магістерської робиться спроба узагальнити різні аспекти цієї боротьби та відтворити особливості селянського опору не по окремих роках і регіонах, а протягом всієї насильницької колективізації в Україні в 1929-1933 роках. Такий підхід до проблеми і визначає її актуальність.

Об'єктом дослідження є тоталітарний процес сталінської колективізації українського села 1929-1933 рр., який завершився Голодомором 1932-1933 рр.

Предметом дослідження є різноманітність форм і методів селянського спротиву антинародній політиці більшовиків наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст

Метою дослідження є розкриття особливостей селянської боротьби та аналіз її різних видів та форм.

Для досягнення мети, автором були поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати сучасний стан наукової розробки даної теми – наявну історіографію та джерела;
- простежити особливості та перебіг примусової колективізації;
- охарактеризувати розмах та особливості селянських повстань;
- з'ясувати феномен жіночих бунтів та волинок;
- розкрити індивідуальні прояви селянського спротиву;

- дослідити значення антипартійної літератури та народного фольклору в масовій селянській боротьбі.

Хронологічні рамки дослідження визначаються періодом 1929-1933 рр. – початком колективізації, її перебігом та жахливими наслідками.

Географічні межі магістерської окреслені територією УСРР. Перебіг подій в Молдавській АСРР автором не розглядається.

Методологічну базу дослідження становить принцип історизму та об'єктивності. В роботі також використаний проблемно-хронологічний метод дослідження та метод аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає у вирішенні поставлених завдань, комплексному дослідженні всіх відомих форм та видів селянського протесту в УСРР періоду 1929-1933 рр.

Практичне значення. Одержані результати можуть бути використані при подальших дослідженнях особливостей насильницької колективізації 1929-1933 рр., змін в соціальній поведінці населення цього періоду, причин та наслідків Голодомору, відносин влади та суспільства.

Структурно робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Історіографія. Питаннями розвитку українського села у період колективізації сільського господарства 1929-1933 рр. займалося і займається чимало дослідників. Інтерес до цієї теми свідчить про те, що вона не є вичерпаною і тому залишає чимало відкритих питань. Одним з аспектів розвитку українського села у зазначений період є селянський опір насильницькій антинародній колективізації. Зрозуміло, що в період панування комуністичної ідеології колективізація подавалася як велике благо для селян, а усупільнення їх власності було ефективним засобом перетворення села в потужний економічний сільськогосподарський комплекс.

По іншому досліджувати радянську селянську політику та її жахливі наслідки було вкрай небезпечно, та й взагалі, заборонено. Трагедія українського народу впродовж багатьох десятиліть не просто замовчувалася, а й офіційно заперечувалася державною правлячою верхівкою СРСР. Соціально-політичні причини насильницької колективізації, характер, механізм організації і масштаби її наслідків, які привели до Голодомору 1932-1933 рр. ретельно приховувалися не тільки від міжнародного співтовариства, а й від кількох поколінь наших співвітчизників.

В такій ситуації досліджень, в яких би висвітлювались соціальні конфлікти в українському селі, не було. В опублікованих радянських виданнях «Сільське господарство Української РСР» [122], «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937» [17], «Історія Української РСР» [71] події в українському селі та процес колективізації висвітлювався з позицій ідеології пануючої Комуністичної партії, тому про опір селян примусовій колективізації, про Голодомор 1932-1933 р. та його жахливі наслідки в них не було ні слова.

Аналізуючи дослідження «доперебудовної» радянської історіографії Наталія Бем зазначає, що вони були «скуті жорсткою ідеологічною схемою, основну увагу зосереджували на аналізі колгоспної політики держави,

позитивних рисах соціальних перетворень, критиці окремих «негативних явищ». Трактуючи події в тодішніх ідеологічних рамках, яких дотримувались під страхом бути репресованими, офіційна радянська історична наука, говорячи про відношення селян до колективізації, зазвичай твердила про абсолютну підтримку дій влади. «Щодо оцінок політичних настроїв, - пише дослідниця, - то тут проводилася неправдива теза про всенародну підтримку політики партії на селі та опір заходам радянської влади лише з боку незначної частини селянства – так званих «куркулів» [41, с. 489].

Тодішні науковці не могли докладно аналізувати суспільні настрої також через відсутність документальних матеріалів, адже зведення щодо опору селян відразу переходили до рук органів держбезпеки, а звідти вони не мали потрапити більше ні до кого. Винятком там лише були дані щодо «куркульського терору», які влада використовувала в своїх пропагандистських цілях, акцентуючи увагу на класичній тезі про класову боротьбу, в даному випадку на селі.

Процеси лібералізації різних сфер життя, які були запущені в роки «відлиги» після смерті Й. Сталіна не вплинули суттєво на перегляд проблем політичних настроїв населення в роки насильницької колективізації та Голодомору. Так, у «Історії селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки», яка була опублікована в 1967 р., у другому томі під назвою «Від Великого Жовтня до наших днів» аспект селянського несприйняття насаджуванню колгоспного укладу на селі висвітлений суто в руслі «боротьби куркулів проти колективізації». а конфронтація селян з владою подана виключно в негативному руслі. Цинізмом виглядає те, що розділ, в якому розкриваються ці факти, носить назву «Вирішальний поворот селянства України на соціалістичний шлях розвитку» [72, с. 116-176].

Та спроби навіки замовчати і поховати у плинні історичного часу правду про насильницьку колективізацію та Голодомор 1932-1933 років виявилися марними. Початки вивчення складних і драматичних процесів, які відбувались в українському селі, розпочались в кінці 80-х рр. ХХ ст., коли

керівництво КПРС визнало, нарешті, що одним з результатів першої п'ятирічки став загальноукраїнський голод. Таке визнання було зроблене не з власної волі, а внаслідок оприлюднення на заході матеріалів про голодомор 1932-1933 рр.

Саме в цей час, на прохання української діаспори, відомий західний дослідник, спеціаліст в галузі радянської історії, зокрема репресій 1937-1938 рр., Роберт Конквест взявся за працю про голод 1932-1933 років. В 1986 році вона вийшла англійською мовою під назвою «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор» (українською мовою видана в 1993 р.) [80]. Вчений зазначає, що сталінський режим нищив українське селянство колективізацією та розкуркуленням, що привело до голодомору та спустошеної землі. Така політика повністю відповідало твердженню Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою: «Тож український селянин терпів подвійно – і як селянин, і як українець» [80, с. 6].

Ще в 1984 р. для обґрунтування версії про навмисну організацію сталінським керівництвом голодомору в Україні, США затвердили науковий проект, а через два роки створили спеціальну комісію Конгресу США під загальним керівництвом Д. Хертеля. Науково-дослідну роботу очолив проф. Джеймс Мейс – історик, співробітник Українського дослідницького інституту Гарвардського університету. В 1990 році зусиллями комісії були видані три томи свідчень та звіт про свою роботу, які в 2008 р. були надруковані українською мовою [4, 5, 6, 7].

З ініціативи української діаспори була також скликана і спеціальна Міжнародна комісія по розслідуванню голоду з відомих юристів та вчених, яка в 1990 р. в своєму остаточному звіті, направленому до ООН, дійшла до тих же висновків, що і комісія Конгресу США. Згідно норм міжнародного права голодомор в Україні визнавався Комісією як геноцид. В 1992 р. підсумковий документ комісії був опублікований в Україні [23].

Інформаційний тиск, який почався з Заходу, змусив і дослідників України взятись за дослідження насильницької колективізації та Голодомору

1932-1933 рр. Вже в 1989 р. виходить невелика брошура Станіслава Кульчицького «1933: трагедія голоду» [83], в якій розкривалась політика колективізації. Автор особливу увагу приділив діяльності горезвісної за наслідками для УСРР хлібозаготівельної комісії, що її Сталін відправив на чолі з Молотовим в Україну, яка привела до жахливих демографічних втрат населення.

Стаття С. Кульчицького та надрукований через рік збірник «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [10] поклали початок дослідженню трагічних сторінок української історії 1929-1933 рр.

Цими публікаціями відкрились «шлюзи мовчання». На сьогоднішній день по проблемі колективізації та голодомору є величезна кількість публікацій, про що свідчать підготовлені Інститутом історії НАН України, Одеською державною науковою бібліотекою ім. М. Горького та Фондацією українознавчих студій Австралії за сприяння Асоціації дослідників голодоморів в Україні бібліографічні покажчики «Голодомор в Україні 1932-1933 рр.» [55, 56, 57], які містять інформацію про тисячі публікацій, надрукованих не лише в Україні, але й у багатьох країнах світу впродовж 1932-2014 років.

З часу проголошення незалежності України дослідники приділяють значну увагу подіям, які відбувались в українському селі, аналізують антинародну суть насильницької колективізації сільського господарства, що привела до Голодомору 1932-1933 рр. Вони переконливо доводять, що примусове утворення колгоспної системи господарювання, тотальне винищення мільйонів українських хліборобів штучним голодом стало свідомою терористичною акцією політичної системи сталінізму, яка не могла не викликати народного опору. До таких узагальнюючих робіт слід віднести колективні роботи «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» [63], «Історію українського селянства» [73], «Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя» [131], працю С. Кульчицького «Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)» [85]

Крім згаданих вище загальних монографій є значна кількість робіт, які обмежені хронологічними рамками 1929-1933 рр. і присвячені лише колективізації та голодомору 1932-1933 рр. Серед великої кількості таких робіт хочеться відзначити дослідження В. Марочка, В. Сергійчука, Г. Папакіна, Я. Папуги, Т. Боряк, В. Васильєва та багато інших.

Так, в серії «Голодомори» вийшли науково-популярні публікації Василя Марочко «Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору» [104], «Творці голодомору 1932-1933 рр.» [101], «Територія Голодомору 1932-1933 рр.» [102]. В них висвітлюється тактика і стратегія уряду СРСР та керівництва ВКП(б) спрямована на знищення українського села, руйнівні наслідки насильницької колективізації в Україні, рух опору проти примусового створення колгоспів та непосильних податків. Автор зазначає, що Сталін, Молотов, Каганович, Косіор свідомо організовували насильницьке усупільнення селянських господарств і на підставі постанов, телеграм, шифрограм, рішень політбюро ЦК ВКП(б) доводить, що перелічені особи були головними творцями політики геноциду українців.

Володимир Сергійчук у праці «Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства» [120] на основі архівних документів та спогадів очевидців обґрунтовує закономірність визначення голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом українства відповідно до конвенції ООН щодо запобігання злочинів проти людства. В дослідженні «Український хліб на експорт 1932-1933» [121] автор розкриває жорстоку політику з вилучення українського хлібу, який ставав у руках Москви важливим інструментом у її політичних комбінаціях на міжнародній арені. Хлібний експорт, зазначає В. Сергійчук, був одним із головних чинників голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

В монографії Григорія Папакіна «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932-1933)» [112] з використанням широкої джерельної бази розкривається історія, основний зміст, форми застосування і масштаби використання під час Голодомору в Україні 1932–1933 років одного з найбільш жорстоких засобів

боротьби з українським селянством – режиму «чорної дошки». Автор стверджує, що це був комплексний захід голодоморення з блокадою сотень сіл, натурштрафами, обшуками, вивозом товарів, заборонаю торгівлі тощо. Москва активно запроваджувала цей адміністративно-репресивний режим, методи якого в Україні, в порівнянні з іншими регіонами СРСР – Кубанню, Поволжям, Казахстаном, були значно агресивнішими і драматичнішими, а така політика викликала активний селянський супротив.

Ярослав Папуга у своїй роботі «Змова мовчання» [113] проаналізував ставлення Заходу до Голодомору 1932-1933 рр. в умовах замовчування правди комуністичним режимом. Висвітлено повідомлення світової преси та державних органів за межами СРСР про трагедію в Україні. Показано позицію міжнародної громадськості та владних структур Заходу щодо продовольчої катастрофи. Розглянуто питання про те, чому смерть мільйонів жителів України від голоду виявилася малопомітною для значної частини світової спільноти та чому уряди більшості держав не відреагували на неї. Це пояснюється тим, що тогочасне радянське суспільство було закритим. Радянський Союз підкупував журналістів, західних політиків, влаштовував для них показові прийоми, категорично заперечував невдоволення насильницькою колективізацією селянської маси та їх активний опір, виділяв тисячі доларів на створення позитивного іміджу СРСР.

Зосередившись на такому аспекті Голодомору, як вилучення незернових запасів, їжі й одягу в селян Тетяна Боряк в своєму дослідженні «1933: «І чого ви ще живі?»» [44] на прикладі усних свідчень людей, зібраних у різних країнах і роках, наводить читачеві картину тотального охоплення України вилученням будь-чого, що могло бути використане в їжу: від картоплі і кваснини до жмені квасолі й сушки. Загальноусталеною думкою в радянській історіографії було те, що держава конфіскувала лише зерно для виконання плану хлібозаготівель. Робота Т. Боряк, побудована на усних джерелах (спогади, інтерв'ю) це заперечує. Нею подано аналіз політики радянської влади напередодні та під час Голодомору з точки зору

підготовки до конфіскації їжі, іншими словами – позбавлення українського села засобів існування. Автор зазначає, що така політика викликала селянський опір.

Валерій Васильєв у монографії «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917-1938)» [46] досліджує курс Кремля в радянській Україні між двома світовими війнами. Певні розділи роботи розкривають особливості підтримки керівниками України політики «великого перелому» та суцільної колективізації сільського господарства, реалізацію ними жорстких методів насильницької колективізації, які привели до голоду в кінцевому результаті та до репресій проти тих керівників КП(б)У та керівників нижчих щаблів компартійно-радянських структур, які усвідомлювали, в певній мірі всю антинародність політики московського центру.

Розвінчання сталінського режиму та його наслідків в Україні присвятили своє дослідження Л. Якубова та Я. Приймаченко. «Колективізація – Голодомор: жнива скорботи українського села» – таку назву носить розділ їх книги «В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні» [135, с. 235-286]. Більшовицький терор викликав селянський опір, зазначають дослідниці, і для його придушення влада змушена була використовувати військові та міліцейські збройні формування. Це був «тотальний погром не лише в середовищі селянства, а й усіх соціальних верств і груп, які не пройшли перевірку голодом на беззастережну сліпу відданість людоненависницькій владі» [135, с. 275].

Найбільш плідною в дослідженні особливостей насильницької колективізації, яка привела до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні є діяльність Станіслава Владиславовича Кульчицького – доктора історичних наук, головного спеціаліста Інституту історії України НАН України. Його науковий доробок нараховує десятки робіт: від статті 1988 р. «До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр.» [82, с.15-27] та згаданої вище науково-популярної брошури 1989 р. «1933: трагедія голоду»

[83], які були першими в українській радянській історичній науці дослідженнями наслідків колективізації і голоду, до фундаментальних монографій [84, 91, 92, 93, 94]. Він є ініціатором і головним редактором значних публікацій, присвячених колективізації та Голодомору 1929-1933 рр. Саме С. Кульчицький розробив методикку визначення втрат від Голодомору, охарактеризував технологію, масштаби та наслідки цієї гуманітарної катастрофи ХХ століття.

Серед робіт вченого важливе місце займає книга «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [90], в якій С. Кульчицький найбільш повно викладає читачам підсумки своєї 20-річної дослідницької роботи з цієї тематики. Аналіз досягнень вітчизняної і світової історіографії, документальних публікацій і архівних джерел здійснюється ним в своєрідному жанрі наукової публіцистики і розкривається з погляду найбільш актуальної в наші дні проблеми: Голодомор як геноцид.

В праці висвітлений і селянський опір радянській владі, аналізуючи який С. Кульчицький робить висновок, що терор голодом у поєднанні з репресіями проти безпартійної української інтелігенції та членів КП(б)У мали на меті попередити соціальний і політичний вибух в найбільшій національній республіці.

Наукові розвідки, які протягом 2005-2007 рр. друкувались С. Кульчицьким у газеті «День», лягли в основу книги «Почему он нас уничтожил?: Сталин и украинский голодомор» [89]. На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії, опублікованих та архівних документів автор дослідження ставить питання: чому відбувся цей найжорстокіший злочин кремлівського режиму? Даючи відповідь на це питання він вказує на кризу, яка виникла в процесі будівництва утопічної «держави комуни». Українці не бажали такої держави і активно чинили опір втіленню її ідей у життя. Для придушення цього опору Сталін використав цілий арсенал репресій, серед яких домінував терор голодом. С. Кульчицький аналізує замасковану під хлібоздачі чекістську операцію по вилученню хліба

і всіх продовольчих запасів в українських селян, що й привело до величезних жертв.

Праця «Почему он нас уничтожал?» написана російською мовою і для основної маси росіян, і для тих керівників Російської Федерації, політиків та науковців, які до цього часу не можуть усвідомити масштаби та наслідки, того, що відбулось в Україні.

Проаналізовані вище автори та багато інших надрукували своє бачення подій сталінського «великого перелому» і в колективних монографіях та матеріалах конференцій. Так, в комплексній науковій роботі «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» [53] дослідники Інституту історії України НАН України та наукові співробітники архівних установ в четвертому розділі «Суцільна колективізація українського села» розкривають тактику і стратегію масової колективізації, яка привела до руйнування господарського устрою села та селянського опору. Цю кризу колгоспного ладу більшовики прагнули вирішити не пом'якшенням тиску на селян, а придушенням їх акцій військами армії, держбезпеки та міліції.

Історики визначають Голодомор також своєрідним рубежем в політиці тоталітарної радянської держави щодо населення: на їхню думку, до 1933 р. репресії у СРСР здійснювались за соціальними ознаками, а вже після вищезазначених подій терор застосовувався все частіше виключно до окремих націй.

В матеріалах Міжнародних наукових конференцій розкриваються витоки голодів в Україні, аналізуються механізми творення терору голодом, простежуються руйнівні наслідки голодного лихоліття для українського етносу та української культури [54].

Дослідники проблем періоду 1929-1933 рр. взяли участь у складанні «Енциклопедії Голодомору 1932-1933 років в Україні» [66] в якій інформативно відтворюються причини, обставини, соціально-психологічні та статистично-демографічні наслідки Голодомору-геноциду в Україні. Видання містить понад тисячу статей, які стосуються персоналій, подій, явищ,

термінологічного, історіографічного, меморіально-історичного, демографічного, антропологічного дискурсів Голодомору.

Проблемі Голодомору присвячують свої дослідження і іноземні дослідники. Серед них хочеться виділити праці американських істориків Мейса Джеймса «Ваші мертві вибрали мене ...» [109], Епплбом Енн «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» [67], Наймарка Нормана «Геноциди Сталіна» [111], Снайдера Тімоті «Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним» [123]. У своїх дослідженнях автори доводять, що штучний голод в радянській Україні та репресії проти українських селян 1929-1933 рр. були складовими частинами єдиного наміру Сталіна та його поплічників – придушити масові виступи проти колективізації та зберегти Україну під своїм контролем. «Селянину, особливо українському, навряд чи подобалося вважати себе гвинтиком великих історичних перетворень, - зазначає Т. Снайдер. - Селянин не міг не опиратися політиці, спрямованій на те, щоб позбавити його землі та свободи. Колективізація викликала велику конфронтацію між найчисельнішою групою суспільства й радянською державою, яка спиралася на репресивний апарат, ОГПУ» [123, с. 37].

Розкриваючи особливості подій, які відбувались в 1929-1933 рр. в українському селі, дослідники висвітлюють і причини, хід та наслідки селянських виступів. Серед дослідників цієї проблеми хочеться відзначити роботи Валерія Васильєва та Віоли Лінн «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» [48], «Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.)» [49, с. 140-150]. Ними проаналізовані механізми втілення в життя колективізації на початковому етапі 1929-1930 рр., відношення до неї на різних рівнях партійно-державного апарату, подано оцінку, настрої і поведінку селян під час розкуркулення різних соціальних груп українського суспільства, розкрито динаміку і форми селянського опору насильницькій колективізації.

Заслуговує уваги окрема публікація канадської дослідниці політичної історії СРСР Віоли Лінн «Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог

адвоката диявола» [98, с. 103-139], в якій вона розкриває особливості селянського та робітничого опору радянському режиму та дає оцінку Сталіну, якого народ прозвав антихристом, дияволом. Нею теоретично проаналізовані активні та пасивні форми народного опору (виступ, заворушення, бунт, заколот, повстання, волинка, колотнеча тощо) під час якого поєднувались, соціальні та економічні мотиви. За твердженням Л. Віоли розуміння значення народного опору допомагає усвідомити багатогранність суспільства, культури і політики у сталінські тридцять роки, а селянські «форми опору базувалися на прагматизмі, гнучкості та адаптації, кожен з яких – сильне джерело у боротьбі проти могутньої та репресивної держави» [98, с. 132].

Подіям, які відбувались в 1930 р. в українських селах присвячені науково-популярні нариси Володимира Тиліщака «1930. У.С.Р.Р» [128] та «Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації» [129]. Автор стверджує, що саме в 1930 р., напередодні Голодомору, українськими селами прокотилась хвиля 4000 селянських мирних протестних виступів та збройних повстань проти розкуркулення та насильницької колективізації [129, с. 118]. В основі нарисів лежать кримінальні справи учасників повстань, що дало автору можливість розкрити перебіг та особливості повстань і заворушень, які відбулись у різних регіонах України, подати інформацію про їх керівників та учасників. Виступи українських селян 1930 р. він порівнює з Жакерією – стихійним селянським повстанням у середньовічній Франції.

Жахливих розмірів та наслідки мала колективізація в 1932-33 рр. Терор голодом позначився і на селянському опорі. Розкриттю його особливостей Григорій Махорін присвятив свої публікації «Опір геноциду в 1932-1933 роках» [106] та «Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932-1933 рр.» [107]. Автор зазначає, що масштаби селянського опору свідчили про те, що він набирав характеру внутрішньої війни проти радянської влади. Г. Махорін зауважив, що ще влітку 1932 р. на Україну

припадало до 60% всіх селянських виступів СРСР проти насильства влади, але після тотального людомору і терору осені-зими 1932–1933 рр. у людей настала апатія. Основну частину праці «Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932-1933 рр.» складають розділ про зовнішньополітичні чинники голодомору 1932-1933 рр. та документи вміщені у «Додатку», які певною мірою ілюструють та підтверджують зміст даного дослідження.

Суспільно-політичним настроям, моральному стану українського селянства в період колективізації та Голодомору присвятила свої публікації Наталія Бем [40, 41, 42, 43]. Характеризуючи морально-психологічну атмосферу на селі під час голодомору 1932-1933 рр. дослідниця зазначає, «що її основними рисами були ворожнеча, страх і ненависть. Голодних людей залякали репресіями, примусили мовчати. Виявлення будь-якого невдоволення було небезпечним» [43, с. 277].

«В обіймах страху і смерті» [136] - так назвали свою працю Лариса Якубова та Яна Примаченко. Вони ґрунтовно дослідили більшовицький терор в Україні, форми і методи встановлення радянської влади на теренах України у 1920-1930-х рр., які свідчили про те, що насадження більшовизму здійснювалось шляхом терору – складовою частиною радянських карально-репресивних практик. В розділі «Колективізація – голодомор: жнива скорботи українського села» дослідниці частково розкривають селянську боротьбу проти більшовицького терору, дають оцінку жахливим наслідкам Голодомору 1932-1933 р. і справедливо стверджують: «Ані демографічні, ані ментальні, ані духовні втрати, пов'язані з цією найбільшою в історії українського селянства катастрофою, не будуть компенсовані ніколи і нічим» [136, с. 285].

Політизації українського селянства, змінам їх соціальної психології та поведінки в період насильницької колективізації присвятила свої публікації і Людмила Гриневич [58, 59, 60]. Аналізуючи боротьбу селян з Червоною армією під час компанії ліквідації куркульства як класу зимою-весною 1930 р. авторка вказує на те, що радянська влада змушена була піти на деякі

уступки, які сприйнялись багатьма селянами як доказ перемоги в боротьбі за свої права. «Та це відповідало дійсності лише почасти – зазначає вона. – Насправді поступки селянам носили тактичний, тимчасовий характер. В черговий раз переконавшись у неможливості добровільним шляхом соціалізувати селян та усвідомивши пряму небезпеку для себе з боку «дрібнобуржуазної селянської стихії», сталінський режим надалі обрав більш дійовий засіб упокорення села, вдавшись до терору голодом» [59].

Вдаючись до терору голодом, зазначає авторка, радянська влада широко застосовувала війська регулярної армії. Як правило це були війська з інших республік Союзу, які, на думку уряду, з легкістю повинні були придушувати селянський опір, так як не мали жодного співчуття до чужих їм людей. Саме такі війська діяли дуже жорстоко. 85% Червоної Армії були солдати, мобілізовані з внутрішніх губерній Росії і коли їх питали, навіщо вони прийшли в Україну, то відповіддю було: «Раніше жили разом, а тепер поділилися на українців і комуністів, а українці їсти не дають» [60].

Науковцями досліджуються особливості насильницької колективізації та селянський супротив її проведенню в певних регіонах України. Так, в третьому томі п'ятитомного видання «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій» [110] розкривається більшовицький терор проти селянства Придніпров'я в 1920-1930-ті рр.. Цьому ж регіону присвячена брошура В. Іваненко та Н. Романець [70], стаття В. Марочко [103]. Окремі публікації розкривають технології нищення селянства та народний опір на Півдні України [38, 39], Поділлі [81; 127; 132, 134], Харківщині [136].

Дослідники, аналізуючи становище селян, дають оцінку і активістам, які були на стороні влади. Цьому аспекту проблеми присвячені публікації Олени Лисенко [96, 97], Дарії Маттінглі [105], Степана Дровозяка [65], Володимира Петренка [116], Романа Подкура [117], в яких мова йде про те, що в екстремальних умовах повсякденного буття випробовуються набуті соціальні навички, вірність традиції, яскраво проявляються типи поведінки людини. Саме модернізацію сільського господарства кінця 1920-х – початку

1930-х рр. активно підтримували активісти колективізації – засновники місцевих колгоспів, організатори розкуркулення, виселення і насильства над односельчанами. Матеріали використані дослідниками свідчать про те, що вони входили до складу хлібозаготівельних бригад, які вилучали останній хліб та харчі, що і привело до надзвичайно важкого становища в селі та Голодомору. Саме їх активна діяльність ставала іноді також причиною селянських виступів.

Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі висвітлена у статтях О. Сапицької [119], А. Булгакової [45], О. Кісь [78]. Автори публікацій розкривають різноманітні аспекти життєдіяльності жінок-селянок, зміну їх місця і ролі у суспільстві протягом 1929-1933 рр., досліджують динаміку зростання і форми суспільно-політичної активності селянок та з'ясовують причини й рівень участі сільських жінок України у селянському опорі радянській політиці примусової всеохоплюючої колективізації.

Дослідниця Оксана Кісь зазначає, що не дивлячись на те, що головну роль у протидії насильницькій колективізації відігравали чоловіки, однак жінки також були прямо чи опосередковано залучені у це протистояння і саме через чисельне переважання жінок серед учасників деяких селянських заворушень їх називали саме «бабськими бунтами» чи «бабськими волинками». Вона виділяє такі напрями протестних дій селянок: «1) пасивний спротив (приховування харчів, одягу тощо); 2) активна протидія (індивідуальні та групові протести, оборона майна); 3) легітимне відстоювання власних прав (скарги, листи, звернення до влади)» [77].

Одним з ключових мотивів, що змушували селян до виступів було бажання прогодувати свою родину та дітей. Дослідниця А. Гринько у своїй публікації наголошує, що під час виступів жінок захист дітей був на першому місці [61]. Авторка також стверджує, що мирні жіночі «волинки» переростали в напади на активістів, склади з зерном.

Дослідники В. А. Бабюх [37], С. В. Кульчицький та Є. П. Шаталіна [95] звертаються і до такої форми супротиву селян проти сталінського терору як словесний протест. В умовах тотального терору слово часто було єдиним засобом протесту і тому набувало особливої ваги, зазначають вони. Селянство розгорнуло гостру полеміку з владою з питань економічної політики, використовуючи для цього усне слово, скарги та листи. Активність антиколгоспної агітації почала проявлялась з часу хлібозаготівельних кампаній 1928 р. і продовжувалась в часи масової колективізації 1929-1931 рр. та штучного голоду 1932-1933 рр.

У цьому унікальному інтелектуальному змаганні, що відбувалося у явно нерівних умовах, селянській «куркульській агітації» протистояли могутня пропагандистська машина та каральні органи. «Характерною особливістю селянського протесту було те, що він часто висловлювався у народнопоетичних формах, - твердить С. І. Дровозяк. - Прислів'я, приказки, чутки та анекдоти стали могутнім засобом народного заперечення теорії та практики більшовизму» [64, с. 16].

Проаналізовані вище праці знайшли свою оцінку у виданнях бібліографічного та історіографічного характеру. Серед них хочеться відзначити ґрунтовне дослідження Віктора Гудзя «Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні» [62] Його монографія є першим синтезним історіографічним дослідженням всього комплексу вітчизняних та зарубіжних наукових розробок проблеми Голодомору в Україні 1932-1933 років. Ним подано історіографічні етапи дослідження, концепції та методологічні особливості досліджень трагедії українського народу. Подано оцінку опублікованих праць представниками різних соціокультурних та наукових кіл, здобутки та недоліки світової історіографії. В роботі розглядаються різні концепції в дослідженні голодомору як геноциду українського народу та перспективні напрями подальшого дослідницького пошуку. Охарактеризовано, на регіональному та персональному рівнях, науковий вклад дослідників Великого голоду.

Проблемі висвітлення голодомору, а саме як він представлений в історіографії, політиці, пам'яті, міжнародних відносинах, внутрішньополітичній боротьбі в Україні присвячені роботи Георгія Касьянова «Danse macabre (Танці на кістках). Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х)» [75] і «Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)» [76].

Особливостям висвітлення колективізації та Голодомору в історіографії присвячений другий розділ ґрунтовного комплексного дослідження «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» [53]. В ньому проаналізовані досягнення українських істориків, концептуальні засади західноєвропейських та діаспорних історико-політологічних досліджень голоду, сучасна російська історіографія.

Джерела. Проблема розвитку сільського господарства та колективізації в 1929-1933 рр. почала відображатись у документах та матеріалах ще з середини 1960-х рр. Саме в цей час була видана у трьох томах «Історія колективізації сільського господарства Української РСР». Однак, у цьому виданні мова йде лише про позитивні наслідки радянської колективізації. Про Голодомор 1932-1933 рр. зовсім не згадувалось, а боротьба селян з колективізацією засуджувалась [17].

Як уже зазначалось у роботі вище, публікації документальних матеріалів були розпочаті у кінці 1980 – початку 1990-х рр. за межами України – в Канаді та США. Там був опублікований збірник свідчень, тих що пережили колективізацію та голод [3] та свідчення очевидців сталінського терору в 1929-1933 рр. для Комісії Конгресу США (видані англійською мовою в 1990 р., українською в 2008 р.) [4, 5, 6]. Серед таких свідчень були і розповіді про селянський супротив радянській владі.

Оприлюднення цих документів сприяло тому, що 26 січня 1990 р. ЦК Компартії України вимушений був прийняти постанову «Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». У

відповідності з цією постановою, уже у вересні 1990 р., вийшов з друку збірник «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [10]. Зібрані в архівах Києва й Москви та упорядковані колективом на чолі з Р. Пирогом 248 документів та чотири статті істориків справили велике враження на українське суспільство.

У збірнику вперше були обнародовані унікальні розсекречені архівні матеріали, які розкривають справжні причини, хронологічний перебіг та наслідки трагедії. Вміщені у збірнику документи свідчили про соціально-економічні та моральні аспекти сталінської політики колективізації та хлібозаготівель, які привели до страхітливого голоду та селянського опору. Публікація такого збірника дала поштовх до всебічного і відкритого обговорення проблеми Голодомору 1932-1933 рр.

Успішному розкриттю особливостей насильницької колективізації та її наслідків в 1929-1933 рр. сприяло оприлюднення в подальшому великої кількості документів та матеріалів. Уже в 1990-х рр. були надруковані «33-й: голод: Народна Книга-Меморіал» [36], «Упокорення голодом» [34], «Чорна книга України» [35], в яких містились документи, що зберігаються в архівах України та за її межами, свідчення, тих що пережили терор голодом та чинили опір насильницькій колективізації, перебіг та наслідки сталінської політики в 1929-1933 рр. в усіх областях, згідно тодішнього адміністративно-територіального поділу УРСР, які пізнали страхіття Голодомору.

Серед документів кінця ХХ ст. слід відзначити збірник «Колективізація і голод на Україні: 1929-1933» [20]. В «Передмові» роботи зазначається, що авторський колектив збірника «звернувся до документів 1929-1933 рр. не випадково: саме на ці роки припадає пік соціально-економічної політики сталінського уряду на селі – суцільна колективізація» [20, с. 15].

Значну частину збірника складають саме ті офіційні документи, які висвітлюють здійснення радянської політики на селі – звіти, огляди, інформаційні зведення, доповіді, повідомлення сількорів та редакцій газет, судові вироки, селянські листи та інше. Всі ці документи свідчили про те, що

в селі закладалася дезорганізаційна вибухівка як щодо сільськогосподарського виробництва, так і відносин на селі, що знайшло своє визначення у класичній сталінській формулі «загострення класової боротьби», вкрай загострились всі соціально-економічні процеси на селі, що й призвело до широкого селянського опору.

Величезний масив документів та матеріалів міститься і в публікаціях, які побачили світ на початку XXI ст. Серед них хочеться відзначити збірники «Голодомор 1932-1933 років в Україні» [13] та «Голодомор 1932-1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу» [12]. Упорядники видань Руслан Пиріг та Володимир Лозицький підібрали доповідні записки, зведення, інформаційні листи, спеціальні повідомлення, довідки відділів і відповідальних інструкторів ЦК КП(б)У, уповноважених з хлібозаготівель, секретарів обкомів, райкомів, міськкомів партії, працівників органів ДПУ та юстиції, листування Сталіна, Кагановича, Молотова, Косіора, звернення селян – листи, заяви, скарги, прохання. В збірниках публікуються унікальні щоденникові записи очевидців голоду, матеріали зарубіжних дипломатичних представництв, організацій української еміграції, міжнародної громадськості.

В них відтворено жахливі реалії життя українського села: недоліки у сільськогосподарському виробництві, порушення місцевими органами влади законності, знущання над селянами, репресії тощо. Документи розкривають і селянській опір такій людиноненависницькій політиці радянської влади. Значна їх частина дає можливість проаналізувати особливості дій карально-репресивної системи в республіці, проаналізувати причини хід та наслідки антирадянських виступів та селянських повстань. Вміщена в збірниках статистика селянських протестів, антиколгоспної агітації та жіночих волинок дає можливість з'ясувати їх динаміку та географічну поширеність.

Серед оприлюднених документів викликають інтерес «Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927-1933» [15] Людмили Гриневич та «1932-1933: хроніка Голодомору в Україні» [22] Василя Марочко та Ольги Мовчан. Авторами, на основі величезного масиву різноманітних джерел,

зокрема малодоступних і досі не оприлюднених, уперше детально висвітлено щоденне життя українського суспільства від грудня 1927-го аж до кінця 1933 року. Видання пропонує читачеві цілком новий погляд на передісторію, соціополітичний та культурний контекст, власне перебіг і наслідки голоду-геноциду в Україні, переосмислює його причини, обставини, підґрунтя та періодизацію, дає чітке уявлення про масштаби, форми опору українського селянства, про щільний зв'язок соціальних і національних мотивів в антирадянських настроях населення республіки, увиразнює геноцидну сутність Голодомору. Видання оснащені докладним науковим апаратом, мапами і численними чорно-білими та кольоровими ілюстраціями.

Збірники документів та матеріалів розкривають і хід насильницької колективізації та її наслідки по окремим регіонам України. До цієї категорії слід віднести публікації «Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.» [11], «Колективізація та голодомор на Славутчині 1928-1933» [19], «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938» [24].

Окремо опубліковані й документи, які розкривають перебіг особливо масових селянських виступів. Так, збірник «Павлоградське повстання 1930 р.» [27] дає можливість прослідкувати причини, хід та наслідки повстання селян, що почалося в квітні 1930 року і центрами непокори якого стали села Богданівка і Тернівка поблизу міста Павлограда Дніпропетровської області.

Карально-репресивній акції проти керівного складу районного партійного комітету, райвиконкому та працівників господарських установ Оріхівського району Дніпропетровської області (зараз входить до Запорізької області) присвячений збірник «Оріхівська справа. 1932» [26]. Документи збірника свідчать про те, що не всі партійні та радянські працівники схвалювали політику радянської влади на селі. Такими, зокрема, були працівники Оріхівського району проти яких надзвичайна хлібозаготівельна комісія в Україні, яку очолював В. Молотов, застосувала показові репресії.

Повстанню в Городненському районі на Чернігівщині в 1931 р. присвячений збірник документів «Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 року під проводом Я. Рябченка» [1]. в якому розкриті неоднозначні постаті повстанців, багатогранність мотивів поведінки, реакції на діяльність місцевого партійно-радянського апарату та практики виживання селян в умовах репресивного тиску. У книзі уперше публікуються матеріали архівно-кримінальної справи на повстанців.

Дмитро Гойченко оприлюдним цікаву інформацію під назвою «Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор» [9]. Цю працю він писав у тюрмі (вперше видані у 2006 р.) Автор спогадів сам родом із селян, волею долі опинився у лавах войовничих гнобителів свого стану, став прибічником влади, брав участь в хлібних реквізиціях в північно-східних областях, Одесі, Києві та Київщині і описував всі ті страждання людей від першої особи. В його спогадах згадуються сільські ватажки, які боролись з колективізацією, характеризуються селянські виступи та реакція на них. Належачи до партійної номенклатури і володіючи різноманітною інформацією про суспільні настрої, Д. Гойченко створив своєрідну енциклопедією трагічного українського буття епохи суцільної колективізації та Голодомору. Видавництво опублікувало мемуари мовою оригіналу (російською мовою) – щоб прочитали й ті, хто ще й донині зманює Україну в «комуністичний рай».

Селянським повстанням періоду насильницької колективізації, які поставили під загрозу реалізацію планів Сталіна, присвячені книга-каталог виставки «Спротив геноциду» [31] та електронний архів українського визвольного руху «Спротив Геноциду: селянські повстання 1930-1932 рр.» [32]/ Матеріали цих видань свідчать, що режим боявся, що український спротив призведе до його падіння: адже у першому півріччі 1932 року 56% протестних виступів у СРСР припадали на Україну. Тому диктатор завдав страшного удару у відповідь, яким став штучно організований голод.

Історія цих повстань у фотодокументах, які створені Українським інститутом національної пам'яті спільно із Галузевим державним архівом СБУ, Центром досліджень визвольного руху та Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. Виставка розкриває масштаби і характерні форми спротиву українського селянства сталінській злочинній політиці напередодні і під час геноциду українського народу, містить таблиці, карти, копії архівних документів, фото учасників селянських виступів, види використаної ними зброї, протоколи судових рішень розправ над учасниками спротиву.

З'ясуванню особливостей селянських виступів в 1929-1933 рр. сприяють і опубліковані документи силових структур. Так, у збірниках «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД» [30] та «Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ» [14] представлені документи таємного діловодства радянських органів державної безпеки – Державного політичного управління (ДПУ), Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), матеріали галузевого державного архіву СБУ. В них міститься архівна інформація про засоби і методи, які силові органи використовували для придушення селянського опору, для приховування правди про терор голодом.

Селянські рухи силовими структурами оцінювались як «антирадянські» і «контрреволюційні», як прояв – махновщини та петлюрівщини. Звіти чекістів та статистичні дані дають можливість простежити якою зброєю і яка її кількість була у повсталих, оцінити розмах та тривалість селянський виступів по судовим процесам та жорстоким розправам, які здійснювались над арештованими учасниками опору.

Особливостям вирішення радянською владою «українського питання» в час колективізації присвячений збірник документів «Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.» [21]. В ньому вчені декількох країн аналізують різні аспекти політики радянського керівництва на основі особистих фондів

Молотова і Кагановича. Саме їх діяльність в Україні та Північному Кавказі в якості голів надзвичайних хлібозаготівельних комісій привела до жахливих наслідків колективізації. Цінними в цьому плані є їх щоденники, телеграми, доповідні записки від республіканських керівників, виступи Молотова і Кагановича на місцевих партійно-радянських форумах, на яких вони визначали, як діяти для забезпечення успішного виконання хлібозаготівель на місцях.

В книзі опубліковане унікальне за змістом листування кремлівських лідерів зі Сталіним, їх відношення до селянських збройних виступів та втеч селян у міста які, за їх твердженням, руйнували колгоспи. У листах чітко проглядаються і узгоджені з вождем дії, щодо розправи над повсталими, а також тривога керівників держави про те, що урожай з України треба зібрати, бо він є найважливішим для СРСР.

Особливий інтерес серед документів викликають свідчення тих, хто пережив колективізацію та її наслідок – Голодомор. Як уже зазначалось вище початок таким публікаціям був покладений комісією Конгресу США у 1990 р. Сотні свідків, які пережили голодомор, давали відповіді на питання, поставлені членами комісії. Питання торкалися не лише особистих вражень від трагедії, але й охоплювали весь спектр соціально-економічних відносин в українському селі, особливо періоду суцільної колективізації. Методика об'єктивізування свідчень, яка застосовувалась в комісії Дж. Мейсом, дала можливість виявити справжню картину Голодомору, з'ясувати розмах селянського опору насильницькій колективізації [4, 5, 6, 7].

Упорядники Олександра Веселова та Олександр Нікілев, зібравши усні та письмові спогади-розповіді надіслані очевидцями голоду, свідчення-спогади записані дослідниками голодоморів в Україні, викладачами вузів, вчителями, студентами, школярами старших класів, пенсіонерами, громадянами з усіх регіонів України та інших країн, опублікували їх у двохкниговому збірнику «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення» [29].

Десять років збирав свідчення-спогади очевидців соціогуманітарної катастрофи 1932-1933 рр. протоіерей, доктор історичних наук, професор Юрій Мицик. Його титанічна праця завершилась десятитомним виданням «Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив» [33]. Зібрані спогади містять і інформацію про випадки спротиву владі на рівні індивідуальної боротьби селян.

Документи свідчень-спогадів є важливим джерелом усної історії. Вони зберігають цінну інформацію тих, що пережили жахливі роки насильницької колективізації, або тих, що записали їхні родичі. Люди в таких спогадах розповідають про життя в своєму рідному селі, про свій супротив владі та організованою нею примусовій колективізації. Про боротьбу окремих селянських родин проти колективізації зібрано багато свідчень Валентиною Борисенко у роботі «Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках» [2].

Люди згадували і про таку форму боротьби та масового спротиву селян проти колективізації як народна творчість. Навіть і в той смертельний час український народ не згубив притаманних йому гумору, іронії, сарказму: він сміявся над своїми мучителями, таврував сталінських злочинців гострим словом, піснями. Ігор Бугаєвич у своїй збірці «Дожилася Україна...: Народна творчість часів Голодомору і колективізації на Україні» [16] зібрав і прокоментував народні співомовки, приказки і прислів'я, які збереглися як найправдивіші свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. Зібрані в різних районах України вони іронічно-саркастично висміювали нові радянські методи господарювання, нові види колективної власності.

Важливим чинником для всебічного дослідження голодомору, формування доказової бази його правової оцінки, вшанування пам'яті жертв цієї трагедії стало створення «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні» [25]. яка складається із загальнонаціонального тому та 18 регіональних томів. До цього видання увійшли аналітичні статті науковців, мартирологи громадян, померлих від голоду, архівні документи

регіонального значення, свідчення жителів того часу. У загальноукраїнському томі узагальнено стан наукових досліджень проблеми Голодомору, розкриваються його причини, масштаби та наслідки, подано реєстр архівних матеріалів, оригінальні фотодокументи.

Слід зазначити, що певна частина документів міститься в уже згаданих вище монографіях, які розкривають події сталінського режиму 1929-1933 рр.

Таким чином, аналіз різноманітних публікацій на тему насильницької колективізації 1929-1933 рр. свідчить про значну кількість праць та збірників документів та матеріалів. В певній кількості таких публікацій знайшла своє відображення і проблема протистояння українських селян радянській тоталітарній системі. Однак, проведений вище аналіз дає можливість стверджувати, що боротьба селян проти насильницької колективізації потребує подальшого дослідження.

Серед публікацій, які присвячені колективізації, є певна кількість в яких розглядається селянська боротьба у визначений період. Більшість робіт розкривають лише окремі прояви супротиву селян владі. Узагальнюючих, комплексних досліджень про протистояння влади і населення в 1929-1933 рр. не багато. В переважній більшості це окремі статті, невеликі брошури, певні фрагменти в монографічних дослідженнях. Ті ж ґрунтовні праці, які присвячені селянському опору, висвітлюють його перебіг лише в певні роки, на певних територіях. В магістерській роботі опрацьована певна кількість таких публікацій. Наявна ж джерельна база, масив опрацьованих документів та матеріалів дозволили авторові висвітлити селянську боротьбу з більшовиками у 1929-1933 рр. та виконати поставлені на початку дослідження завдання.

Розділ II. ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА СЕЛІ ТА СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ ПРОТИ НЕЇ 1929-1930 рр.

В основі селянської політики більшовиків була ідея колективізації, яка впливала з програми РКП(б). Партія, яка назвала себе комуністичною, в результаті жовтневого перевороту 1917 р. встановила в Росії тоталітарний режим і бажала підвести під нього соціально-економічну базу. Для цього було проголошено велике виробництво державною власністю, взято курс на колективізацію, (тобто одержавлення дрібного виробництва), ліквідацію товарно-грошових відносини і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Цей процес був важкий, Україна пережила більшовицький експеримент в селі, однак він завершився для тодішньої УСРР мільйонними втратами серед населення. Ускладнювало становище те, що до суцільної колективізації селяни декілька років прожили за політики НЕПу. Вони успішно вели індивідуальне господарство, володіли землею, худобою, займались певним виробництвом. Вони мали надлишки своєї діяльності, могли займатись торгівлею, заощаджувати для подальшого життя. Радянська влада почала все це нищити, руйнувати селянський одноосібний устрій життя.

Радянська держава прагнула максимально швидко викачати хліб і продовольство з населення, тому й розпочала в 1928 році створювати колективні господарства. Робилось це форсованими темпами, без врахування бажань селян та їх реальних можливостей, з жорстокою експлуатацією. Така політика негативно позначилась на хлібозаготівельній кампанії 1928 р. Виявилось, що з урожаю 1928 р. Україна заготовила і здала на 1 квітня 1929 р. тільки 27 млн. пудів пшениці і жита, тоді як з урожаю 1927 р. на 1 квітня 1928 р. вона дала 200 млн пудів [63. с. 65].

Радянська держава розуміла, що без українського хліба буде неможлива успішна індустріалізація – українське село було хлібницею Союзу. За допомогою українського хліба, який мав продаватись в інші

країни, СРСР прагнув втілити в життя свої імперські амбіції. Уряд більшовиків покладав великі надії на українського селянина, очікував масштабні хлібозаготівлі. Питання змін в українському селі обговорювалось на найвищому рівні досить часто. Упорядники збірника документів «Голодомор 1932-1933 років в Україні» зазначають, що лише протягом 1932-1933 рр. «відбулося 69 засідань Політбюро ЦК ВКП(б). На них тільки у прямій постановці було розглянуто 270 питань щодо України. Пересічно це 4 питання на кожному засіданні» [13, с. 7].

Такі засідання вищих партійних органів чітко зазначали, що без села, без зерна індустріалізація не відбудеться. Потрібно було швидко усупільнити селян, Треба було створити таку ситуацію при якій селяни повинні були потрапити в економічну залежність від держави. Враховуючи те, що селяни були найбільш чисельною групою населення, то через колгоспи можна було б комуністичній партії виконувати роль політичного упокорення людей радянській владі.

У грудні 1927 року на XV з'їзді партії був взятий курс на колективізацію сільського господарства. В «Передмові» до 1 тому чотирьох томного видання свідчень тих, що пережили Великий голод зазначається, що Сталін прагнув «всеосяжної колективізації». На з'їзді були розроблені директиви п'ятирічного плану, «до яких під безпосереднім тиском генсека було закладено завдання колективізувати на кінець п'ятирічки не менше 20 % селянських посівів» [4, с. 31]. Однак, втілювати сталінський план в життя взялись в 1929 р. Для радянської влади колективне село повинно було стати основою економіки.

Однак, врожай 1928 р., зібраний в Україні виявився невдалим, бо селяни були не зацікавлені в безоплатній віддачі держави свого урожаю. Держава прагнула купити у селян хліб по дуже низькій ціні і не підвищувала закупівельні ціни. Інфляція охопила хлібний ринок. Замість пошуку виходу зі складної економічної ситуації Сталін почав вимагати від партійних керівників «вжити організаційних заходів згори донизу, спрямованих на

посилення завезення хліба з боку селянства. Це була перша в практиці ВКП(б) директива, починаючи від 1921 р., в якій пропонувалися силові методи розв'язання економічної проблеми [4, с. 31].

Для Сталіна було очевидним – «чим гіршим ставало продовольче постачання, тим більше було приводів для відмови від ринкових закупівель хліба державою, усталених після перетворення натурального продподатку на грошовий, і повернення до реквізиційного принципу часів громадянської війни, тобто до продрозкладки» [63, с. 53]. Більшовики розуміли, що така політика приведе до загострення відносин між містом і селом. Прагнучи забезпечити робітників продовольством влада хотіла забезпечити собі добре ставлення від них. Селян почали звинувачувати у свідомому створенні кризової ситуації з хлібом. Сталінська політика «розділяй і володарюй» не могла не викликати антагонізму між селянами і робітниками.

Розколювали і селянське середовище ділячи людей на багатих і бідних, на тих, що підтримували більшовицькі плани і ворогів, які готові були чинити опір таким планам змін у селі. Влада старалась використати у своїх діях бідні верстви сільського населення, про яких Р. Конвест сказав, що вони «були здебільшого людьми безідейними й аморальними» [80, с. 123]. Більшовики наділяли таких селян владними повноваженнями, створювали для з них комітети незаможних селян, дозволяли їм здійснювати міліцейських нагляд за іншими жителями села, залучали їх до реквізицій зерна та продуктів. Інколи члени комнезамів силою змушували односельців вступати до колгоспів, допомагали каральним органам конфісковувати у них майно. Тих, хто чинив опір сільським активістам, жорстоко карали.

Радянське керівництво вдавалось і до того, що змушувало селян підтримувати таких своїх активістів харчами, заохочувала їх діяльність частиною реквізованого у односельчан. Така підтримка владою комнезамівців приводила до того, що вони фізично знущались на своїми сусідами, морально принижували їх. Про це свідчить «Лист робітника К, Бартка до Й. Сталіна про непомірний план хлібоздачі та приниження гідності

його батька» та «Повідомлення члена ВУЦВК О, Вельме про примусову хлібозаготівлю й знуцання над колгоспниками с. Кальчанівка Люксембурзького району Дніпропетровської області» [13, с. 50, 68].

Особливо страждали від комнезамів люди, які мали певні статки і яких радянська влада називала куркулями. Під цю категорію міг потрапити любий селянин який мав худобу, сільськогосподарський інвентар, млин, вітряк, олійницю, використовував найману працю тощо. Такі люди виділялись серед селян умінням господарювати і не бажали вступати до колгоспів, чим викликали люту ворожість до себе з боку організаторів колгоспів. Олеся Савчук з цього приводу зазначає: «Тобто якщо людина виробляла, вона вже підлягала під цю ознаку куркулів» [126].

В таких людей конфісковували майно та виселяли до Сибіру. Щоб уникнути цього люди часто саморозкуркулювались, віддавали у колективну власність своє майно а себе оголошували колгоспниками. Сталін з цього приводу в 1929 р. у своїй статті «Рік великого перелому» запевняв, що «селяни колективізуються цілими селами, волостями і районами» [4, с. 33]. Держава цинічно назвали насильницьку колективізацію – колгоспним рухом. Документи свідчать про те, що уже в жовтні 1929 р. в Україні було колгоспів «477 тис. проти 173 тис. роком раніше. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн га. Питома вага колективізованих земель становила 8,8 %» [4, с. 33].

Зумисне знецінення сільгосппродукції, насильницька колективізація та розкуркулення зустрічали активний опір селян уже весною та влітку 1928 р. Перша ж насильницька хлібозаготівельна кампанія і спровокований нею голод, що охопив південні райони України, викликав в українському селі опір владним заходам. Навесні 1928 р. на півдні України селяни опинились практично перед загрозою голодної смерті. Там відбулося кілька десятків виступів, спрямованих на недопущення вивозу збіжжя. Найпоширенішим методом опору стали мирні демонстрації, у яких активну участь, поряд з чоловіками, брали жінки. Округами УСРР прокотилася хвиля селянських виступів на ґрунті нестачі хліба. Впродовж 1928 року в УСРР відбулося 150

масових селянських виступів. Такі виступи наростали з кожним роком (Додаток № 1).

У 1929 р. опір українського селянства продовжував наростати відповідно до прискорення темпів колективізаційних заходів влади. Лише за перше півріччя ДПУ зафіксувала 73 масових виступи, 119 випадків поширення антивладних листівок [32]. Боротьба спрямовувалась проти комуністів, комсомольців, уповноважених партією на місцях. Крім того вістря селянських протестів були спрямовані і проти 6435 комуністичних посланців, присланих із Росії [4, с. 94].

Замість того, щоб використовувати економічні важелі здійснення усупільнення, враховувати реальні можливості селян і, відповідно, встановити реальні терміни колективізації, Сталін уже на кінець 1929 р. форсував її темпи та оголосив міцних сільських господарів, за визначенням більшовиків «куркулів», ворогами політики партії на селі. Так, ще на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін заявив, що треба «надавити на куркуля і витиснути з нього хлібні надлишки» [73, с. 115].

В другій половині 1929 р. держава ще більше посилила тиск на селянство. Цей тиск був пов'язаний з запровадженням надзвичайних заходів. Особливо це проявилось під час хлібозаготівель, що свідчило про те, що в політиці сталінської держави щодо селянства існує глибинний підтекст: суцільна колективізація сільського господарства. Саме з літа 1929 р. посилювався тиск на селян, спрямований на утворення колгоспів, який мав певні результати. На жовтень 1929 р. в УСРР було 447 тис. колективізованих господарств проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн. гектарів. Однак питома вага колективізованих земель була низькою – в середньому 6-8 % [73, с. 123].

Для суцільної колективізації цього було недостатньо. Тому Сталін вирішив застосувати випробуваний спосіб щодо селян – розкуркулення. Цей спосіб розколював село і готував ґрунт для розкуркулення та суцільної колективізації. Було прийнято рішення перейти до політики «ліквідації

куркульства як класу». Така політика привела до протистояння суспільно-політичних сил, до розпалювання соціальної напруженості. Роберт Конквест з цього приводу зазначив таке: «розправа над «куркулем» частково мала на меті обезглавити решту селянства в його опорі новим порядкам, і на «класового ворога» цілком закономірно впав основний тягар репресій» [80, с. 99].

5 липня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, наслідуючи кремлівські настанови, ухвалило скласти перелік куркульсько-поміщицьких господарств, які активно виступали проти хлібозаготівельної кампанії, для вислання за межі республіки. До кінця року, згідно з відомостями ДПУ УСРР, уже було заарештовано 8139 «куркулів», із них 1103 вислали поза межі України. Упродовж весни-осені 1929 р. близько 33 тис. селян було віддано під суд за звинуваченням у саботажі хлібозаготівель [135, с. 238].

Свавілля влади викликало різноманітні листівки-заклики: «Не здавайте надлишків хліба, краще закопаємо в землю, ніж віддамо їм», «Не йдіть до колгоспів, бо вам доведеться працювати на радянських панів, як раніше працювали на поміщиків, у колгоспі будете голі й босі», «Час уже брати вила в руки й гнати їх, клятих комуністів» [14, с. 127-128; 135, с. 239-240].

Розорення селян через більшовицькі засади колективізації, інтенсивне насадження комун набувало усе більших розмірів. Це не могло не викликати опору селян, який уже в перші місяці 1930 р. відбувався у різних формах. Він був неорганізований, але його сила полягала в масовості. Селян не лякала навіть загроза розкуркулення. Збройний опір не набув великого поширення, тому що не вистачало зброї. Упродовж 1920-х років селяни ще переховували значну кількість холодної й нарізної зброї часів Першої світової та громадянської воєн. Та ж зброя, яка залишилась по селах після воєнних часів, була вивезена чекістами. Навіть у 1932 р. протягом одинадцяти місяців органами ДПУ УСРР було вилучено в сільській місцевості 28 200 одиниць зброї, у тому числі 19 490 – нарізної [27, с. 14].

Партизанським загонам не вдавалось розгорнути свою діяльність, так як місцевість була насичена військовими гарнізонами, які були готові придушити любий виступ селян. Напруженість у селах зростала у відповідності з темпами колективізації. Особливо ця напруженість почалась з лютого 1930 р., коли частка колективізованої землі стала набагато більшою, ніж частка землі, якою володіли одноосібники. Так, лише на Правобережжі така частка становила 30% (до всієї орної землі) у порівнянні з жовтнем 1929 р. [73, с. 143].

Щоб ґрунтовніше зрозуміти розмах і особливості селянської боротьби проти колективізації в Україні, слід з'ясувати його масштаби по всьому СРСР. Аналізуючи перебіг селянського спротиву в 1929-1930 рр. дослідник Васильєв В. Ю. зазначає, що згідно з «Доповідною запискою щодо форм та динаміки класової боротьби на селі в 1930 р.», яка була підготовлена секретно-політичним відділом ОГПУ СРСР. в СРСР протягом 1929 р. у 1307 масових виступах (в основному проти хлібозаготівель) брали участь 244 тис. селян. В 1930 р. проти насильницької колективізації та створення колгоспів виступили 2468 тис. селян. Загальна чисельність масових виступів у цьому році склала 13754. Було зафіксовано 55 збройних повстань. Ще 176 масових виступів мали повстанський характер, тобто це були збройні виступи під гаслами повалення радянської влади. Вони супроводжувались розгоном сільських рад, взяттям заручників, спробами розширення територій, охоплених виступами, активним опором владі [49, с. 140-141]. Серед всіх регіонів СРСР Україна була першою по селянським виступам, терористичним актам та поширенню листівок антирадянського змісту (Додаток № 2).

Розмах селянських хвилювань в усіх районах суцільної колективізації викликав надзвичайну стурбованість у керівників партійних комітетів та державних органів. Прихильники «твердої руки», ностальгуючи за сталінським порядком, здебільшого сприймають тогочасне суспільне буття через бадьюру картинку радянського агітпропу. Насправді, на початку 1930-х

років становлення тоталітарної імперії опинилося перед загрозою. На заваді амбітним планам Сталіна встала Україна. Озброєні палицями та обрізами українські селяни поставили під сумнів можливість успішного втілення сталінського імперського проекту.

Сталіна налякало загострення ситуації в Україні. Найбільша національна республіка з тривалими традиціями визвольної боротьби завжди становила загрозу для центральної влади. Це привело до того, що Сталін змушений був опублікувати 2 березня 1930 р. в газеті «Правда» статтю «Запаморочення від успіхів». В ній він піддав критиці зловживання в проведенні колективізації і зазначив про добровільність цього процесу. Сталін робив «крок назад» в справах колективізації. Роберт Конквест, аналізуючи статтю Сталіна, зазначив: «Так само, як у 1921 р. Леніна, селяни тепер Сталіна також загнали у глухий кут» [80, с. 132].

В статті засуджувалось силове утворення колгоспів, а в майбутньому селянинові навіть дозволялося залишати колгосп, якщо б він захотів це зробити. Засуджуючи «перегини» на місцях пропонувалось навіть переглянути списки розкуркулених. С. Кульчицький зазначає, що у зв'язку з цим було перевірено скарги 10495 селян у 309 районах України. Перевірка показала, що «943 господарства, тобто 9 % від загальної кількості, розкуркулили неправильно. Цим селянам дозволили повернутися на батьківщину. Їм також повертали конфісковане майно або відшкодовували його вартість» [90, с. 136]. З цього приводу в документах Комісії Конгресу США зазначалось: «Так створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення» [4, с. 36].

Селяни відразу ж відреагували на статтю Сталіна – почали масово покидати колгоспи. Комуністи чудово розуміли, що селяни не хочуть колгоспного ладу, а прагнуть господарювати самостійно. Вони усвідомлювали, що Сталін зробив тактичний хід назад для того, щоб заспокоїти сільське населення. Про це свідчить те, що через півроку більшовики, ще з більшими репресіями та терором, почали втілювати в

життя ідею колективного господарювання селян. Їх політика виселення селян за межі УСРР стала ще більш жорстокішою і набрала ще більших розмірів.

Жахливий колективізаційний смерч, що проносився Україною, на деякий час застиг на місці. Стаття Сталіна істотно знизилу напруженість на селі. Однак, ця пауза в колективізації була використана компартійно-радянським керівництвом для подальшого наступу на селян.

Більшовицькою відповіддю на збурення українського села стала грандіозна за масштабами та цинізмом каральна акція. Тогочасній європейській житниці у сталінських модернізаційних планах відводилася особлива роль – від України залежав успіх усього неоімперського проекту. І саме у цій ключовій для СРСР республіці після початку суцільної колективізації «щось пішло не так». Події в українському селі не лише ставили під сумнів результати колективізації. Відповіддю на суцільну колективізацію, розкуркулення та закриття церков стали наймасовіші й найтриваліші селянські заворушення в Україні, що розпочалися у 20-х числах лютого 1930 року.

Про напруження в селі свідчило збільшення терористичних актів. Якщо у 1929 р. у Радянському Союзі було зафіксовано 9903 випадки селянського терору проти представників влади, сільських комуністів та активістів, підпалів майна і псування тракторів, реманенту, худоби, то в 1930 р. ця цифра зросла до 13794 випадків [47, с. 39; 49, с. 141].

Значна частина терористичних актів припадала на Україну. В 1930 р. чекісти зареєстрували в Україні 2 779 терактів, тобто 20,1 % загальносоюзної кількості. Так, у першій половині 1928 р. органи ДПУ зафіксували в Україні 113 терактів, у другій половині – 302. У 1929 р. зафіксовано 1396 терактів, причинами яких були: хлібозаготівлі – 679 випадків, політична діяльність активістів – 503, колективізація – 109, землеустрій – 45, податкове самообкладання – 38, перевибори рад – 28109. Основною формою актів непокори спрямованих проти колгоспів залишалися підпали колгоспного

майна і хліба (283 випадки із 461), а також підпали майна та будівель колгоспних активістів і рядових членів колгоспу [74, с. 215-216].

Згідно повідомлень інформаційного відділу ДПУ УСРР, від січня по 12 червня 1930 р. в Україні було вчинено 1535 терористичних актів. 970 випадків терактів були спрямовані проти колективізації, 169 – проти розкуркулення, 33 – проти посівної кампанії, 16 – проти хлібозаготівель. 98 – пов'язані з класовою помстою тощо [50, с. 21].

Структура терактів 1930 року виглядала таким чином: вбивств – 176, поранень – 204, замахів на вбивство – 309, побиттів – 195, підпалів – 1884, інших видів майнового терору – 11. Причинами терактів у 167 випадках були хлібозаготівлі, у 14 – податки і самообкладення, 1695 – колективізація, 265 – розкуркулювання, 4 – перевибори сільських рад, 12 – на релігійному ґрунті, 36 – посівна кампанія, 7 – контрактація, 579 – активна громадська робота. Такі протестні акції закінчувались вбивствами, пораненнями та побиттям колгоспних активістів, підпалами господарських будівель, арештами та покаранням учасників протестів. Загальне число арештованих становила 1693 особи, з них 953 куркулів, 63 заможних, 220 середняків, 119 бідняків [50, с. 21].

Розмах насильницьких актів свідчив про розкол селянського світу. Загострення класових суперечностей в селі було не лише куркульським терором, за визначенням комуністів. Це була війна держави проти селянства, це було руйнування традиційного селянського соціуму в умовах насильства з боку влади.

Взимку–навесні 1930 р. селянські протести вилились у збройні повстання і набули масового характеру. Селяни виходили з колгоспів, забирали назад своє майно, звільняли арештованих односельців. Лише на Поділлі станом на середину березня 1930 р. ДПУ відзначила 81 збройний виступ.

Аналіз виступів, проведений В. Васильєвим свідчить про те, що Україна була серед регіонів СРСР, тим краєм, де опір селянства набув

масового характеру, нерідко доходючи до збройної боротьби проти дій влади. Загалом, у 1930 р. ДПУ УСРР зафіксувало в республіці 4098 виступів, тобто майже 30% від їх кількості по всій країні. Середню кількість учасників одного виступу чекісти оцінювали у 298 селян. Підрахунки свідчать, що на території радянської України близько 1 млн людей брали участь в активних формах опору колективізації (Додаток № 1, № 3).

Пік заворушень та збройних повстань припадає на березень 1930 р. За неповними даними ДПУ в період з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. масовими виступами були охоплені всі округи України (Додаток № 4). Щомісячний рівень масових виступів українського селянства в 1930 р. виглядав так: січень – 45, лютий – 200, березень – 294, квітень – 169, травень – 208, червень – 186, липень – 83, серпень – 55, вересень – 46, жовтень – 129, листопад – 23, грудень – 933 [47, с. 38]. При цьому секретар ЦК КП(б)У П. Любченко все це пояснював лише «грубими перекрученнями партійних директив» на місцях [4, с. 35].

В січні–березні 1930 р. в прикордонних районах України селянський опір набрав рис справжньої селянської війни. Виступи селян нерідко закінчувалися розгоном повсталими селянами радянських органів влади в районних центрах та повним безвладдям на місцях. В цілому ряді прикордонних районів радянська влада впродовж кількох днів фактично не існувала.

У 4-х округах (за адміністративно-територіальним поділом України до вересня 1930 р. існували округи та райони, до лютого 1932 р. - лише райони, надалі – області та райони): Шепетівському, Волинському, Бердичівському, Коростенському не працювало 282 сільради. У березні 1930 р. в Тульчинському, Вінницькому та Могилів-Подільському округах селянськими заворушеннями була охоплена територія 343 сільрад, причому радянська влада була ліквідована в 73 селах, а ОДПУ зафіксувало 81 збройний виступ. Для придушення опору застосовувалися військові підрозділи. Голова ДПУ УСРР В. Балицький на бронепоезді, в супроводі кавалерійських загонів

приборкував повсталих селян. Його доповідні записки про ситуацію в українському селі щоденно направлялися Сталіну [48, с. 54-67].

Виступ протестуючих, зокрема на Шепетівщині, був пов'язаний з тим, що з жовтня 1929 р. по лютий 1930 р. в Шепетівській окрузі було насильно колективізовано з 5,6% до 68,8% [99]. Це усупільнення відбувалось з силовим розкуркуленням селян. Настрій працівників районного рівня, сільських активістів і комуністів після постійних «накачок» із центру і округу яскраво виявився у висловлюваннях: «Хай всі помрут, але ми колективізуємо округ на 100%» [46, с. 208]. До 10 березня 1930 року у Шепетівському окрузі було розкуркулено 932 господарства. Селяни не сприйняли такі дії влади і виступили проти.

Активно діяли селяни Плужанського району (сучасна Хмельницька область). Безпосереднім поштовхом до заворушень стало закриття церкви у районному центрі. 15 лютого у Плужному зібралося до 1500 селян з навколишніх сіл, переважно жінок, які домоглися повернення ключів від церкви. 20 лютого 1930 р. церкву повернули. З нагоди цього відбувся подячний молебень після якого в 22-х селах Плужанського району почались виступи, які перекинулись на 13 районів округу [46, с. 208]. В багатьох селах були розігнані сільради, сільські активісти і комуністи піддавалися побиттю, розграбовувалося усупільнене майно. Селяни активно вимагали повернення громадського реманенту та насіння, ліквідацію колективних господарств.

Влада була вкрай налякана. Для ліквідації селянських заворушень у Шепетівку було скеровано 20 комуністів з Харкова і 75 озброєних курсантів школи міліції. Крім того, більшовицька влада кидає на придушення селян відділи 20 Славутського прикордонного загону, місцеву міліцію, сили окружної партійної організації (200 осіб). Наприкінці лютого 1930 р. сюди прибув голова ДПУ України В. Балицький. За його наказом в Шепетівку і Козятин прибули війська ДПУ, які приступили до придушення селянських виступів. У повідомленні за 9 березня зазначається, що до Малої Шкарівки було направлено ескадрон 8-го полку. Ними було проведено загальні збори,

після яких було заарештовано 12 куркулів. 25 лютого 1930 р. В. Балицький писав Г. Орджонікідзе, що виступ селян був їх гострою реакцією на примусову колективізацію [99].

За наказом В. Балицького до Шепетівки і Козятина перекинули додаткові сили ДПУ. Незважаючи на це, заворушення на початку березня охопили усю округу. Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон повідомляв, що на ділянках Славутського та Ямпільського прикордонних загонів групи селян від 300 до 500 чоловік, озброєні палицями, вилами, сокирами, часом і вогнепальною зброєю, «не зважаючи на погрози застосування кулеметного вогню, нападають на прикордонників» [46, с. 208].

На придушення збройних виступів у цих районах були кинуті підрозділи 7-го і 8-го кавалерійських полків ДПУ із станковими кулеметами, підсилені частинами прикордонників та міліцейськими загонами. До середини березня владі численними арештами вдалося придушити виступи на Шепетівщині. Станом на 13 березня в окрузі було заарештовано понад 2000 осіб [46, с. 208].

У Теофіпольському районі звичайні заворушення переросли у повстанський рух. Селянські загони впродовж 3-4 днів кількісно зросли з 30 до 200–300 чоловік. 8 березня було захоплено районний центр Гриців. За визнанням голови ДПУ УСРР В. Балицького, радянському активу Шепетівщини вдалося втриматися лише в окремих селах.

Антирадянське селянське повстання охопило Любарський та Янушпільський райони сусідньої Бердичівської округи. 1 березня 1930 р. у м. Любарі (сучасна Житомирська область) півторатисячний натовп розгромив раду, вбивши комсомольця, що стріляв у людей. Повсталі селяни витіснили за межі Любара загін міліції. Після ліквідації радянської влади у містечку, повстання перекинулось на навколишні села. Найбільшого розмаху воно набуло 3-5 березня, коли селяни заволодівши колгоспними кінями й озброївшись вилами, мисливськими рушницями, обрізами та гвинтівками, стали вбивати комсомольців, партійців та сільський актив.

Лише у Любарському районі під час заворушень було ліквідовано 29 сільрад. Сільські активісти почали масово утікати до великих міст, боячись помсти повсталих. До середини березня 1930 р. переважаючими силами, ціною десятків убитих і сотень заарештованих повстання було придушене [31, с. 21].

Події на Шепетівщині у лютому-березні 1930 р. спричинили масовий вихід селян з колгоспів, розбір усупільненого майна, худоби, реманенту. Так, з 1 березня по 1 травня 1930 р. у Шепетівському окрузі відсоток колективізованих господарств зменшився з 86,4 до 24,6 [99].

З 10 березня 1930 р. розпочинаються повстання на півдні Поділля – у Тульчинській та сусідніх районах Могилів-Подільської та Вінницької округ.

Документи свідчать, що загалом у Тульчинській, Могилівській та Вінницькій округах заворушення охопили 343 сільради. У 73 селах було розгромлено сільради, вигнано актив та ліквідовано радянську владу [31. С. 22]. У звільнених від радянської влади селах обирали старост. У Бершадському, Джулинському, Ольгопільському, Ободівському районах Тульчинської округи селяни виступали під самостійницькими гаслами, виконували національний гімн. Кілька тисяч селян увійшли до районного центру Шаргород Могилівської округи і вчинили розправу над комуністами та місцевим активом. Більшість колгоспів ліквідували.

Подібно розгорталися події й у Вінницькому окрузі. Лише у 13 районах у березні 1930 р. було зафіксовано 416 сіл, в яких селяни активно протидіяли владі. ГПУ зафіксувало на Поділлі 81 збройний виступ. Лише до кінця березня 1930 р. владі шляхом відмови від проведення колективізації вдалося придушити активні протести [46, с. 211].

Перебуваючи в цей час в Україні нарком Робітничо-селянської інспекції СРСР Г. Орджонікідзе в чорнових записах виклав свої враження та оцінки ситуації, де різко висловився про тих, хто вдався до жорстокого адміністрування і позитивно відносився до того, що для придушення селянських виступів «пущено в хід кулемети, а в деяких місцях навіть

гармати». Він зазначав: «Тут апарат підклав свиню. Не будь статті Сталіна, постанови Цека, поза всякими сумнівами, ми б мали на Україні досить великі ускладнення» [46, с. 213].

Водночас запалав повстаннями Південь. Керувати придушенням селянських заворушень на Одещині, що охопили Червоноповстанський, Фрідріх-Енгельсівський, Фрунзівський та Благоївський райони, прибув сам В. Балицький. 12 лютого 1930 р. в с. Містки почалася жіноча «волинка» з вимогою повернути відібране у селян зерно, призначене для посіву. Повстання перекинулось на інші села Mostівського та Білокуракинського районів Старобільської округи. Одним із центрів протестів стало с. Кругле, з якого 18 лютого у похід вирушив селянський загін з 150-200 чоловік на підтримку сіл Коноплянівки та Дем'янівки.. Повстанці виступили під гаслом: «Геть радянську владу, хай живе Народна Воля!».

На придушення повстання були кинуті сили каральних органів із сусідніх районів. Заарештовано 75 мешканців повсталих сіл. І вже 12 березня 1930 р. рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР 11 осіб були засуджені до розстрілу, інші – ув'язнені в концтабори строком на 5-10 років та вислані на Північ [31, с. 23].

Вже після повідомлення ДПУ про «заспокоєння практично по всій Україні», на початку квітня 1930 р. вибухає масштабне повстання на Дніпропетровщині. В історію одне з наймасовіших в Україні антиколгоспних повстань увійшло як Павлоградське, за назвою одного з районів Дніпропетровської округи. Ще в кінці 1929 р. ДПУ довідались про підготовку до повстання і в лютому 1930 р. успішно провели операцію під назвою «Організатори». Чекістами у Дніпропетровському та суміжних округах було заарештовано 79 осіб за звинуваченням у підготовці збройного виступу з метою повалення радянської влади. 21 особу було розстріляно. Проте один з організаторів повстання житель с. Богданівки Кирило Шопін, який в минулому служив у гетьмана П. Скоропадського, unikнув арешту і приступив до налагодження нових зв'язків між селянами [27, с. 17].

Центрами руху стали с. Богданівка й с. Тернівка. Групи, що стихійно формувалися в інших місцевостях, орієнтувалися на ці два села. Найбільшу активність виявляли селяни з Богданівки, які спішно готувалися до виступу, домовляючись про спільні дії з жителями сіл і хуторів Павлоградського, Петропавлівського, Близнюківського, Васильківського та інших районів. Саме з цих районів і почалось 5 квітня повстання.

З «Доповідної записки Дніпропетровського окрвдділу ДПУ В. Балицькому про збройний виступ у Павлоградському, Близнюківському та Петропавлівському районах Дніпропетровського округу» від 8 квітня 1930 р. зазначалось, що особливу активність у повстання проявили жителі хуторів Осадчого, Богдано-Вербки та Сонцево. Повстанці громили сільради, колгоспи і говорили, що борються за життя, за віру, проти насильницького вилучення хліба. Вважаючи свій виступ повстанням, вони ставили за першочергову мету повалення радянської влади, здобуття свободи, «коли буде забрана вся Україна» [27, с. 67-76].

Повідомлення про рух селянських загонів до керівництва округу надійшли опівдні 5 квітня. Вони були плутані і суперечливі та неабияк налякали владу. В інформації, яка надходила із районів, називалось число повстанців 30, 100, а згодом і 1000 осіб.. Проти них негайно було кинуте загін ДПУ на чолі з помічником (заступником) начальника Дніпропетровського окружного відділу З. Галицьким. Спочатку в його розпорядженні було 15 чекістів, згодом їх число зросло до 35. Їм допомагали майже дві сотні міліціонерів, у тому числі 58 кінних. Дії військових контролював безпосередньо начальник Дніпропетровського окрвдділу ДПУ УСРР Х. Леонюк. Він доповідав про розвиток подій голові ДПУ В. Балицькому, який направляв інформацію генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору [27, с. 31-35]. Всі зазначені особи давали вказівки щодо розгрому повстанського руху, арештів і жорстокого покарання його учасників.

Протягом 5-6 квітня уряді війська здолали опір погано озброєних, непідготованих й слабо керованих селян. За підрахунками ДПУ, в «Довідці про загиблих радянських активістів під час повстання» була зазначені 31 особа [27, с. 80-81]. З боку селян загинуло 13 осіб, поранено 5 [27, с. 76-77]. У них було вилучено 19 мисливських рушниць, 1 карабін, 2 обрізи, 2 гранати та 28 патронів, а також незначну кількість штиків та кинжалів [27, с. 82]. Селяни, рятуючи своє життя, намагалися завчасно позбутися зброї.

В «Обвинувальному висновку у справі учасників повстання 1930 р.» та «Вироку Надзвичайної сесії Дніпропетровського окружного суду у справі учасників збройного повстання у квітні 1930 р.» датованих травнем місяцем, зазначалось, що за участь у виступі до відповідальності було притягнуто 210 осіб. 27 повстанців прирекли до вищої міри покарання – розстрілу. Найстаршому з розстріляних було 54 роки, наймолодшому – 21. Лише 19 заарештованих було звільнено, решта дістали від трьох до десяти років ув'язнення [27, с. 110-274].

Після розправи над повсталими 30 травня 1930 р. була складена «Довідка Дніпропетровського окрвідділу ДПУ УСРР про політичний стан у Дніпропетровському окрузі», в якій було охарактеризовано настрої серед робітників, селянства, сільської інтелігенції, професорів і студентів, проаналізовані викривлення, які допускались партійними та радянськими органами на місцях, розкрито особливості антирадянської активності куркульських організацій – зміст листівок та прокламацій, вказані терористичні акти, з'ясовано причини участі бідняків і середняків у протестних виступах [27, с. 275-303].

Повстання поступово охоплювали Схід, просуваючись до радянської столиці – Харкова. Особливою гостротою відзначалися заворушення у Сумській окрузі. Збройним опором супроводжувалися масові селянські виступи і у низці сіл Тернівського району. Справжні бої з загонами міліції відбулися селах Дмитрівка та Суховерхівка та слободі Супрунівка.

Упродовж березня на Роменщині діяв селянський повстанський загін чисельністю до 20 чоловік, озброєних гвинтівками та дробовиками. Цей загін був пов'язаний з селянською повстанською організацією отамана Луки Клітки, що діяла території Роменської та Прилуцької округ під гаслами відновлення УНР. Збройні сутички з загонами чекістів на Роменщині тривали до кінця липня.

Від початку колективізації жителі хуторів Новоселівка та Денисівка Березівського району Одеської округи не визнавали органів радянської влади, чинили впертий опір колективізації, хлібозаготівлям, розпродажу майна односельців. Коли представники влади з'являлись на хуторах, місцеві жителі об'єднувались, озброювались вилами, сапами, камінням і проганяли прибульців. Під час придушення протестів 11-12 жовтня 1930 р. для приборкання селян було задіяно, крім міліції, озброєні війська цивільної оборони. За спротив владі трьох мешканців хуторів було розстріляно, 15 – ув'язнено в концтаборах [31, с. 24].

Восени 1930 р. в с. Макартетине Осинівського району (тепер Луганська область) діяла підпільна група, що здійснювала терористичні акти щодо представників сільського активу. У листопаді 1930 р. за участь у «контрреволюційному угрупуванні» було заарештовано 29 мешканців села (Додаток № 5).

Уже у вересні 1930 р. розпочався новий наступ на селян. Ще 2 вересня Сталін писав Молотову, що треба «відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і все вирішуючий фактор сільгоспбудівництва» [88, с. 42]. А вже в грудні 1930 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію «Про колективізацію», в якій зазначалось, що суцільну колективізацію в основному слід закінчити протягом 1932 р. При цьому в резолюції зазначалось: «Боротьба за колективізацію є насамперед боротьба проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нещадний наступ на глітая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах

суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села і повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації» [88, с. 42]. Ідучи в наступ на село, сталінська держава знову повинна була вишукувати куркуля серед селян, щоб загрозою розкуркулення загнати їх у колгоспи.

Для цього слід було зміцнити силові органи – чекістів і поліцію, на які місцева влада покладала великі надії. Вони повинні були забезпечити виявлення в українському селі «куркулів та антирадянських елементів», використовуючи власну мережу спеціального інформування і свою агентуру. Завданням чекістів було виявлення тих людей в селянському середовищі, які могли б активно виступати проти політики суцільної колективізації і висилати їх з України в першу чергу.

До травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 селянська сім'я в кількості 98 743 чол., а також 32 сім'ї і 14 894 чол. – одинаків «особливого призначення». Деякі дослідники стверджують, що «взимку 1930 р. в Україні були розкуркулені не менше 90 тис. селянських господарств. Майно цих людей становило біля половини неділимих фондів колгоспів в Україні» [47, с. 36].

Для депортованих селян і членів їх сімей необхідність покинути батьківщину і оселитися на Північному Уралі, чи Казахстані була тяжкою життєвою трагедією, багато з них померали. Загалом протягом 1930 р. з України було депортовано не менш ніж 75 тис. селянських родин, а з кінця цього року й до червня 1931 р. 23.5 тисяч. Починаючи з червня 1931 р. згідно директивного листа ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У за підписом Постишева від 29 травня 1931 р. з України в Уральську область потрібно було висилити 30 000 «кулацких семейств» [50, с. 102]. За даними Управління народногосподарського обліку УСРР, до середини 30-х років за межі України вивезено близько 285 тис. сімей чисельністю майже 1 млн. осіб.

У результаті безпрецедентного селянського опору суцільна колективізація в УСРР була зірвана, станом на 20 вересня 1930 р. у колгоспах

лишалось 26,6% господарств. Проте для українського села ця перемога стала пірровою (до 150 тис. депортованих «куркулів» та понад 170 тис. засуджених за «злочини на селі»). Після таких втрат, повторення ситуації початку 1930 р. у майбутньому видавалося малоімовірним.

Для порівняння селянського супротиву з виступами в інших регіонах СРСР В. Васильєв наводить такі цифри: протягом 1929 р. в СРСР у 1307 масових виступах (в основному проти хлібозаготівель) брали участь 244 тис. селян. У 1930 р. проти насильницької колективізації та створення колгоспів виступили 2468 тис. селян. Загальна чисельність масових виступів у тому році склала 13754. Було зафіксовано 55 збройних повстань. Ще 176 масових виступів, за оцінками ОДПУ СРСР, мали повстанський характер, тобто це були збройні виступи під гаслами повалення радянської влади. Вони супроводжувалися розгоном сільських рад, узяттям заручників, спробами розширення територій, охоплених виступами, активним опором владі. Динаміка була такою: із січня до початку квітня 1930 р. відзначалося зростання кількості масових виступів (у березні 1930 р. ОДПУ зафіксувало їх 6528). Після цього застосування селянами такої форми опору пішло на зниження [47, с. 37-38].

Таким чином, викладений в розділі матеріал дає можливість стверджувати, що аграрна політика комуністичної партії була спрямована на суцільну колективізацію сільськогосподарського виробництва. Для її втілення в життя використовувались насильницькі методи усупільнення індивідуальних господарств селян. Розпочате в 1928 р. форсоване створення колгоспів передбачало швидке зростання хлібозаготівель. Однак, цього не сталося, тому, що держава, в основі своєї селянської політики, прагнула економічно підпорядкувати та упокорити найбільш чисельну групу населення.

Рішення, які приймалися партійними та радянськими органами вимагали від організаторів колективізації рішучих дій проти тих, хто не бажав вступати до колгоспів. Розкуркулення та насильницьке створення

колгоспів викликали активний опір селян з перших днів колективізації та необґрунтованих хлібозаготівельних кампаній. Селянський супротив був неорганізованим, але масовим і проявлявся у різноманітних формах. Протягом 1928-1930 рр. всі регіони України були охоплені селянськими виступами. Збройні повстання відбулись в Павлограді на Дніпропетровщині, Шепетівщині, Вінницькому, Могилів-Подільському та Тульчинському округах на Поділлі, Старобільському окрузі на Півдні тощо. Жителі сіл вдавались до саботажу хлібозаготівель, погромів сільських рад, терористичних актів проти представників влади, саморозкуркулення, виходу з колгоспів, втеч з рідних місць, мирних демонстрацій, поширення антирадянських листівок тощо. Влада жорстко придушувала таку селянську непокору, використовуючи для цього регулярні війська, частини ДПУ, загони міліції. У статистиці кількості учасників і різноманітних форм селянського супротиву в СРСР в 1929-1930 рр., селяни УРСР були найактивнішим і кількість учасників виступів була найбільшою серед усіх радянських республік.

Розділ III. ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА СЕЛІ ТА СЕЛЯНСЬКИЙ СПРОТИВ 1931-1933 РОКІВ

Масовий селянський опір, особливо у районах Правобережної України, зіграв ключову роль у зміні політичного курсу керівництва компартії та на короткий час зупинив колективізацію. Після цих подій центральна влада поступово продовжувала перетворювати українське село, як і суспільство в цілому, на обложену фортецю, шукаючи «ворогів народу» та мілітаризуючи громадську думку.

Відчайдушний опір українських селян змусив Сталіна призупинити у 1930 р. форсовану колективізацію. Тимчасовим згасанням протестного потенціалу в Україні вміло скористалося більшовицьке керівництво. Врахувавши невдалий досвід колективізації перших місяців 1930 р., було перенесено основний тягар оподаткування на одноосібників з одночасним наданням пільг колгоспникам. Більшість українських селян приймає нав'язану Сталіном гру – починається повернення до колективів.

На 1931 р. припадає і початок нового наступу на селян. Влада використала селянський опір 1930 р., для того, щоб надати своїм жорстким репресивним діям легітимності та покласти вину за насильство на «ворожі класові елементи». В свою чергу, це вело до посилення централізації влади та репресивної природи держави, котра з новою силою спрямовувала репресії проти селянства.

Вже з осені 1930 р. районні відділи ДПУ УСРР знову почали висилати у віддалені регіони СРСР «куркульські господарства», які чинили опір колективізації та розкуркуленню. Станіслав Кульчицький провів аналіз розкуркулення протягом 1929-1931 рр. і дійшов до такого висновку: навесні і восени 1929 (за невиконання хлібозаготівельного плану) – 33 тис., під час кампанії 1930 і 1931 – 93,9 тис., а в цілому за 1929-33 – 126,9 тис. селянських господарств» [86, с. 212].

На нову хвилю колективізації українські селяни відповідали терористичними актами проти активістів колгоспного руху. Упродовж 1931 р. в УСРР органами ДПУ зафіксовано 1354 терористичних актів. Оскільки масові виступи у 1930 р. зазнали поразки, у 1931 р. вони траплялися значно рідше. Протягом року було зафіксовано 319 масових протестних виступів, в яких взяло участь понад 75 тисяч (Додаток № 1). Проте в українському селі, попри всі чистки 1930 р., зберігався повстанський потенціал. Продовжувався спротив окремих повстанських загонів і підпільних організацій, що створювались і діяли у багатьох регіонах України. У зведеннях каральних органів вони називались «куркульськими бандами». У 1931 р. органи ГПУ УСРР зафіксували 28 політичних «банд» – повстанських загонів [31, с. 14].

Одне з найбільших повстань вибухнуло на Чернігівщині навесні 1931 р. і охопило Городнянський, Ріпкинський, Сновський, Менський та Сосницький райони [1]. Ідейним керівником повсталих був Яким Рябченко. Військове керівництво взяв на себе його брат Трофим, колишній прапорщик царської армії. Яким Рябченко жив у селі Тупичів Городнянського району. Колишній червоний партизан, він організував комітет бідноти в рідному селі, був головою сільради й начальником повітової міліції. Однак колективізація і масове розкуркулення відкрили йому очі: він побачив, що «власними руками допомагав одягати московське ярмо на свій народ» [31, с.29]. Навколо Якіма збирається чималий гурт, насамперед – міцні господарі, багато колишніх червоних партизанів, чії сподівання на радянську владу розвіялися вщент [79].

Для придушення повстання влада направляє дивізію внутрішніх військ, розпочинаються арешти. 41-річний Рябченко, згадавши бойову юність, втікає до лісу й укріплюється в урочищі Замглаї, де на початку 1920-х діяв легендарний загін Галаки. У Писарівському лісі зібралося 300–400 повстанців. Вони намагалися чітко структуруватися за військовим принципом, розбившись на три роти, по 80 осіб у кожній, і взводи, організували кавалерійський загін із 35 осіб.

Бої між повстанцями і карателями тривали близько трьох тижнів. 16-17 червня 1931 р. повстанці нападають на лісництво, винокурний та лісопильний заводи, здобувши зброю та коней. Зачіпають і дослідну станцію Замглаївської торфорозробки та її міліцейський пост, ранять голову Солонівської сільради, планують захопити тюрму в м. Городні.

Вирішальний бій із каральними загонами із Городні відбувся 28 червня 1931 р. Погано організованим, здебільшого недосвідченим людям з берданками, обрізами та наганями було важко встояти проти міліцейських кулеметів, та сутичка тривала більше двох годин. Я. Рябченко був тяжко поранений і потрапив у полон, селяни розбіглися.

Децю пізніше у с. Бурівці Яків Ступак і Яків Бугрим збирають навколо себе 50 осіб, однак їх теж розпорошує міліція. Органи вилучають 62 одиниці вогнепальної зброї та півтори сотні патронів (Додаток № 6). Згідно «Витягу з обвинувального висновку в справі № 455 контрреволюційної повстанської організації Городнянського району» від 1 грудня 1931 р. Я. Рябченко був арештований та засуджений до розстрілу. Таке ж покарання отримали ще 17 повстанців, кілька десятків відправлені у концтабори і заслання. Загалом було засуджено 174 жителі Чернігівщини [1].

У серпні 1931 р. в селах Корюківського та Менського районів Чернігівської області виникла повстанська організація «Партія Вільне козацтво», яка охоплювала біля 200 учасників. Отаман – Мосол Степан, начальник штабу – Заборовський Іван. В організації виокремився бойовий загін чисельністю 30 осіб. Вони мали на озброєнні гвинтівки російського й іноземного виробництва, мисливські рушниці, обрізи, револьвери, гранати й шаблі. На підпільних зборах розробили програму організації., основні положення якої такі: проголошення єдиної, неподільної, самостійної України; незалежна праця й вільна торгівля; зрівняння в правах усіх селян і робітників; скасування хлібозаготівель; повернення землі розкуркуленим; створення державного апарату за зразком Запорізької Січі. Готувалось загальне повстання для захоплення влади на території Корюківського,

Сновського, Менського й Березнянського районів, де існували повстанські осередки [79].

23 вересня 1931 р. на засіданні Сахутівської сільської ради С. Скрипка за дорученням керівників організації повстанців назвав себе представником від тисячі вільних козаків і закликав боротися проти господарсько-політичних кампаній на селі. Він заявив, що на боротьбу з більшовиками вже організовано мільйони людей.

Тоді ж, у вересні 1931 р., у с. Олександрівка Корюківського району повстанці розгромили сільську раду, колгоспні ремонтні майстерні. Повстанці також нападали на окремих радянських активістів. Учасники організації поширювали відозви від імені «Партії Вільного Козацтва», яка «розбиває кайдани неправди» і владу, котра прирікає людей на голодну смерть.

На придушення повстання були кинуті підрозділи ДПУ. За участь у повстанні засудили 67 осіб, у тому числі 9 – до вищої міри покарання – розстрілу, із заміною на ув'язнення у концтаборі на 10 років. У жовтні 1931 р. було вилучено 7 гвинтівок, 5 обрізів, 5 револьверів, одну гранату і 200 патронів (Додаток № 7). Частину зброї повсталим вдалось приховати. Наступного року в одного із учасників повстання Івана Мотлоха під час обшуку виявили ще частину повстанської зброї. Його засудили до 10 років ув'язнення у концтаборі [79].

Ціною величезних зусиль владі вдалося у 1931 р. поновити показники колективізації березня 1930 р. Станом на жовтень 1931 р. було усупільнено 68% селянських господарств та 72% орної землі. Одночасно знищено найкращі селянські господарства, які були визначені як куркульські. Насильницька колективізація давала свої результати. До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств, з охопленням більше 80% посівних площ [31, с. 35].

Результатом колективізації та надмірного вилучення збіжжя стала загроза голоду, яка почала відчуватись в Україні. План хлібозаготівлі в 1930

р. був виконаний, бо в селян забрали все зерно, а на 1931 р. хлібозаготівлі були нереальними для України.

Навесні 1932 р. склалася критична ситуація, коли внаслідок голоду загинуло понад 100 тис. українців. Масову загибель людей можна було зупинити, кардинально переглянувши надмірні плани хлібозаготівель, оголосивши голодуючі райони зонами гуманітарного лиха і надавши їм допомогу. Але комуністичний режим не бажав цього, навпаки, взявся до «остаточного вирішення» українського питання. Колгоспи виявилися не вільною від репресій соціалістичною територією, а сталінськими таборами праці. Усіх, хто потрапив до цієї пастки, у випадку відмови грати за більшовицькими правилами, чекала жорстока розправа. Репресивними методами колективізували Степ і Лівобережну Україну. Більшовики переконували, що лише колгоспи можуть вирішити проблему з зерном, тому робили все, щоб виконати плани хлібозаготівель.

Щоб змусити селян виконувати хлібозаготівлі радянська влада вдалась до режиму «чорних дошок» (Додаток № 8). Всіх, хто не виконував норм хлібозаготівель заносили до «чорних дошок». Це були окремі колгоспи, села, цілі райони (Додаток № 9). Для занесених на таку дошку заборонялось виїжджати з села, їм не подавалась медична допомога, заборонялась будь-яка торгівля, проводились обшуки та арешти «контрреволюційних елементів».

Влада використовувала «чорні дошки» не лише як засудження невиконання завдань з хлібозаготівлі, а як і причину для нових репресій щодо села. При цьому використовували політичне минуле села чи району. В першу чергу заносили в «чорну дошку» ті місцевості, де колись були діячі Української Народної Республіки, петлюрівці, ті села, які не бажали вступати до колгоспів. Така блокада передбачала знищення селянства, яке при тих умовах не могло отримати найменшої допомоги. Дослідник Г. Папакін стверджує, що «У 1932–1933 роках цей випробуваний метод адміністративно-репресивного та пропагандистського тиску на українське село почав використовуватися повсюдно й активно вже з новим змістом та в

новий спосіб – здебільшого задля колективного покарання колгоспників, одноосібників, усіх мешканців села, сільради, району» [112, с. 143].

Організатори колективізації твердили, що усупільнююча політика Сталіна передбачала лише допомогу селянству продовольством, технікою та насіннєвим матеріалом, що виморювати жителів сіл голодом ніхто не хотів. Однак, «рятівні постанови» радянської влади свідчать про протилежне. Якщо і давались якісь позики, чи насіннєвий матеріал, то не для допомоги селянам, а для виконання хлібозаготівель. Та й за таку допомогу у вигляді позик, селянам потім приходилось розраховуватись грошима, або зібраним зерном.

Так, в документах і матеріалах «Голодомор 1932-1933 років в Україні» зазначається, що влітку 1932 р. «Україна була змушена повернути в рахунок погашення позики 8 млн 250 тис. пудів зерна понад встановлений хлібозаготівельний план. За таких умов ця позика не може кваліфікуватися як добровільна, а тим більше гуманітарна допомога. Повернення наданої у 1933 р. позики ЦК ВКП(б) змушений був перенести на наступний рік» [13, с. 10].

Тобто, лицемірна політика більшовиків про збереження життя селян була вимушеним, черговим, добре продуманим, кроком комуністів для продовження насильницької колективізації. Тодішня імітація більшовиками «гуманітарної допомоги» ще й сьогодні сприймається деякими країнами як благий намір радянської влади і впливає на визнання ними геноциду по відношенню до українців.

Допомого для українських селян не було і з-за кордону, не дивлячись на те, що на Заході знали про Великий голод в Україні. Про нього писали авторитетні американські і європейські часописи, які подавали розгорнуті матеріали зі світлинами про голод в Україні. Британські журналісти з газет «The Times» і «The Guardian» таємно побували в багатьох містах України і бачили голод в селах, про що згодом повідомили в своїх виданнях [100] (Додаток № 10). Але цього було недостатньо для того, щоб Захід вжив радикальних кроків щодо сталінської держави, яка і надалі продовжували залишати українських селян без хліба і засобів до існування.

Пояснити політику деяких держав щодо Голодомору в Україні можна тим, що їм потрібен був дешевий український хліб, за який вони розраховувались технікою для індустріалізації в СРСР. Особливості такої політики Заходу, ігнорування політичними лідерами більшості держав повідомлення про Голодомор, відсутність їх реакції на смерть мільйонів жителів України від голоду добре розкрив Ярослав Папуга у роботі «Змова мовчання» [113].

Весною 1932 р. ставало очевидним, що селяни не мали чим засівати поля. Зупинити потік масових смертей уже було неможливо. В своїх донесеннях вищим керівним органам організатори голоду твердили про незначні продовольчі ускладнення. Робилось це в той час, коли селяни закидали листами ЦК ВКП(б) та особисто Сталіна, в яких повідомляли, що вони не мають ніякої їжі і помирають. В «Зведенні листів, що надіслані до ЦК ВКП(б) – т. Сталіну й ЦК КП(б)У» за січень-квітень 1932 р. українські селяни скаржились на голодування їх сімей. Так, в листі до Сталіна житель с. Ланінці Прилуцького повіту Розбарський В. А. скаржився, що його села виїхало 50 % населення, а середняцьке село, яке мало 650 дворів занепадає: «Коней здохло 200 з гаком штук, що складає 50 %. Люди їдять м'ясо здохлих коней, бо хліба і картошки немає. Ваше трактування селянського питання (в питаннях ленінізму – йде на смарку), що хліб треба забрати і селянина заставити робити так, як робить робочий, теже треба, але голодного примушувати робить – це щось не клеїться» [13, с. 135].

Однак, вся діяльність більшовицьких лідерів свідчила про те, що вони не дуже старались виправити ситуацію в українському селі. Коли до Сталіна та ЦК ВКП(б) звернулись керівники УСРР з аналізом важкої ситуації, то Сталін у листі до Кагановича від 15 червня 1932 р. з цього приводу написав таке: «По-моему, Украине дано больше чем слудует. Давать еще хлеб незачем и неоткуда» [13, с. 206]. Сталін був незадоволений тим, що українські керівники радянської влади і партії інколи звертались до нього про допомогу і зменшення встановленого заготівельного плану. Він різко

реагував на такі звернення, звинувачував їх у відході від генеральної лінії партії. Коли С. Косіор звернувся з таким проханням, то отримав у відповідь постанову Політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня 1932 р., в якій було сказано: «Ограничиться уже принятыми решениями ЦК и дополнительного завоза хлеба в Украину не производит» [13, с. 213].

Такий підхід вищого московського керівництва партії до української проблеми пояснюється й тим, що Україну дивились як на бездонне джерело ресурсів, як на державу з «підземними хлібними містами». Вони чудово усвідомлювали, що селяни голодують, але на зменшення розмірів хлібозаготівель не йшли, а навпаки збільшували ці розміри. Так, у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 року та розгортання колгоспної торгівлі хлібом» від 6 травня 1932 р. чітко зазначалось: «Визначити порайонно такий план хлібозаготівель: по Україні 356 млн. пудів» [13, с. 150].

Крім того, лідери ВКП(б) закликали до жорстокого покарання тих, хто ухилявся від виконання планів хлібозаготівель. Так, С. Кіров в газеті «Правда» 6 грудня 1932 р., зазначивши, що «наша каральна політика дуже ліберальна» закликав людину, яку викрито у крадіжці колгоспного добра «судити аж до найвищої міри покарання. І якщо вже пом'якшувати покарання, то не менш ніж на 10 років позбавлення волі» [114].

В 1932 році такі ідеї втілювались у життя. 7 серпня 1932 р. був прийнятий закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» [20, с. 499], названий в народі «закон про п'ять колосків», який передбачав «розстріл з конфіскацією всього майна і з заміною при пом'якшуючих обставин позбавлення свободи на термін не нижче 10 років» [20, с. 499] (Додаток № 11).

Крім того в 1932 р., за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) були створені надзвичайні хлібозаготівельні комісії. В Україні таку комісію очолив В. Молотов [10, с. 238]. Перед ним стояло завдання придушити опір селян,

досягти виконання плану здачі хліба, забезпечити охорону зібраного зерна, організувати його відправлення тощо. Саме діяльність цієї комісії привела до того, що голод був штучно перетворений у Голодомор. На зиму-весну 1933 р Україна була перетворена в державу, яка помирала. «Чорні дошки», інформаційна та територіальна блокада дуже вміло використовувались більшовиками. Їх антинародна політика переросла в політику геноциду по відношенню до українського народу.

Селяни робили спроби врятувати своє життя: втікали за кордон до Польщі та Румунії. Однак, ці спроби інколи закінчувались для них трагічно – не всі переходили кордон, який був перетворений комуністами в неприступну фортецю. Захід не міг подати допомогу українському селу, бо керівництво СРСР заявляло, що такої допомоги не потребує.

Відмовлялись саме тоді, коли радянська влада запровадила натуральні штрафи за невиконання хлібозаготівель, коли відбирали у селян все, що можна було з'їсти, щоб врятувати життя. Дослідниця О. Стасюк в своїй розвідці «Павуки, очерет і лелеки» охарактеризувала те, що їли в цей час селяни. Щоб вижити люди мусіли їсти будь-яку рослинність, м'ясо різних тварин, часом навіть мертвих, при цьому часто наражаючи себе на небезпеку померти від інфекцій та розладів шлунку [125].

Більшовицьке керівництво знало про масовий голод, але нічого не робило для його припинення. Навпаки, вони приймали все нові і нові постанови, директиви та закони, які ще більше приводили до смертності серед сільського населення. Одним із таких заходів була система паспортизації, яка торкалась лише робітників великих промислових центрів. Цим самим радянська влада прагнула прикріпити остаточно селян до місця проживання, обмежити їх пересування країною і втечі до міст.

Однак, нові заходи більшовиків не дали бажаних результатів. Ситуація з хлібозаготівлями в 1932 році була дуже складною. Плани отримання великої кількості зерна були провалені і тому сталінське керівництво пішло на пом'якшення – було скорочено плани збору зерна на весну 1933 року, а

колгоспам повернули частину насінневого фонду. Це не свідчило про те, що більшовики проявили турботу про селян, про припинення терору голодом. Це був знову вимушений і цинічний крок більшовиків, це була спроба зробити хлібозаготівлі реальними. При цьому організатори колективного голоду чітко наголошували, що проблеми хлібозаготівель пов'язані з куркулями і їх треба до кінця знищити.

Про це свідчить промова Сталіна «Про роботу на селі» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 11 січня 1933 р., в якій він заявив, що треба «перестроїти фронт боротьби з куркульством». Він засудив тих комуністів, які «не помічають класового ворога» і «заспокоюють себе тим, що куркулів вже немає нібито на світі, що антирадянські елементи на селі вже знищені в результаті політики ліквідації куркульства як класу. Куркулі розбиті, але вони далеко не добиті, - зазначив Сталін. – Більше того вони не скоро будуть ще добиті, якщо комуністи будуть ловити гав і благодушенствувати гадаючи, що куркулі самі зійдуть у могилу в порядку, так би мовити стихійного свого розвитку» [13, с. 594-595]. Цією промовою Сталін закликав комуністів до активних дій щодо куркулів, зокрема, та українських селян, в цілому.

Така політика привела до величезних жертв. Україна була вкрита могилами людей, які померли від організованого Голодомору. Науковці визначили втрати для УСРР у 1932–1934 рр. в 4,5 млн осіб: 3,9 млн осіб через надсмертність і 0,6 млн осіб – ненародженими [51, с. 95] (Додаток № 12, № 13).

Політика упокорення голодом мала руйнівні наслідки, тому селяни змушені були підкоритись і піти у колгоспи, бо партія втілювала в життя свій жорстокий лозунг: «Хто не працює – той не живе». Село було знесилене, морально зломлене і фізично знищене.

За логікою речей, зважаючи на життя впроголодь, у селян уже не мало б бути сил для масового супротиву. Однак, українське село і далі чинило опір «новому порядку», який насаджували комуністи. Селяни, як і в попередні

роки, показували, що вони прагнуть індивідуального життя і самостійного ведення свого господарства.

Супротив селянських мас в часи Голодомору набрав нових рис – це була боротьба за життя, за фізичне існування. І хоча в ці роки розмах селянської боротьби був не таким активним, як у попередні, однак вони і надалі засвідчували своїм опором про несприйняття колективізаційної політики уряду і партії. Селяни не здались, не стали на коліна. Поряд з індивідуальними проявами протесту, виступами на рівні окремої сім'ї, були і масові чисельні виступи.

Б. Патриляк у своїй статті «Сталін як Путін» наводить цифри селянського «майдану» на початку 1930-х років і подає діаграму селянських виступів. Згідно зведення секретно-політичного відділу ОДПУ лише за період з 1 січня по 15 липня 1932 р. в УСРР зафіксовано 923 масових виступи селян, в яких взяло участь понад 220 тис. учасників. Значними були і терористичні акти – більше тисячі [115] (Додаток № 1).

Ці цифри не містять дані про селянські «волинки», в яких брали участь в основному жінки а які завершувались виходом із колгоспу. В «Інформації секретно-політичного відділу ОДПУ про антиколгоспний рух і голод в Україні», яка була подана не раніше 20 липня 1932 р., зазначається: «По массовым антисоветским проявлениям Украина стоит на первом месте» [13, с. 259]. Значні цифри учасників селянських виступів містяться і в документі «Зі щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20-29 грудня 1932 року». В щоденнику Л. Каганович наголошує на необхідності боротьби з великими повстанськими угрупованнями. При цьому він зазначає, що «Внутриколхозных группировок, саботировавших хлебоздачу и разлагающих колхозы, за последний месяц вскрыто 589» [13, с. 498].

Селянські бунти відзначались значною кількістю учасників. Їх виступи охоплювали значні території. В Тиліщак оцінюючи бунт, який відбувся у квітні 1932 року в Золочівському районі Харківщини, зазначає, що в ньому взяли участь близько двох тисяч чоловік, які представляли 13 сіл. Цей виступ

очолили залізничники, які були жителями цих сіл [129]. Учасники виступу напали на залізничні склади, в яких зберігалось зерно. Їм вдалось відбити у охорони три вагони з зерном. Лише використання регулярних військ припинило виступ селян.

Селянські виступи перешкождали створенню колгоспів. Як правило лише після розправи з повсталими та висланням багатьох учасників до Сибіру, владі вдавалось зігнати селян до колгоспу. Ю. Мицик в роботі «Український Голокост 1932-1933» помістив розповідь свідка з с. Батурин про виступ селян взимку 1932 р. Цей виступ закінчився розгромом повсталих і жорстокою розправою над ними і лише після цього був утворений колгосп [33, Т, 2, с. 240].

Силове придушення виступів було звичайною практикою пануючої влади і методом, з допомогою якого селян заганяли в колгоспи. Проте слід сказати і те, що для створення колгоспів застосовувалась потужна агітаційна машина – агітатори і пропагандисти. Селяни не завжди сприймали роботу агітаторів і пропагандистів, організовували проти них протести, виганяли з села. При цьому селяни використовували сільськогосподарський реманент як зброю.

Використання у селянських виступах сільськогосподарського реманенту, який був у розпорядженні родин, замість справжньої вогнепальної або холодної зброї, пояснюється тим, що за зберігання і застосування такої зброї покарання було дуже суворим. За свідченням учасників тих подій за це можна було отримати 10 років висилки [4, с. 714]. Багато зброї у селян не було, бо влада її виявляла і вилучала. Однак, у селян була зброя, яка зосередилась у них з часів Першої світової війни та національно-визвольної боротьби 1917-1920-х років.

Оперативники особливу увагу приділяли пошуку зброї у селян. Так, в оперативному наказі по ДПУ УСРР «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» від 13 лютого 1933 року зазначалось: «При развороте и ликвидации всех повстанческих организаций,

в особенности низовки, основное внимание сосредоточить на выявлении оружия, для чего выделить специальные группы по изъятию оружия не только у участников организаций, но и районах их деятельности» [13, с. 676]. Результатом діяльності цих груп було вилучення у людей 3500 одиниць зброї. І це лише за грудень 1932 р. і січень 1933 р. [13, с. 676]. У збірнику документів «Розсекречена пам'ять» дані про вилучену зброю протягом лише 1932 р. вражають: «За одинадцять місяців 1932 р. органами ДПУ УСРР було вилучено 28200 одиниць зброї, у тому числі 19490 – нарізної, а ураженою політичним бандитизмом на початок 1933 р. вважалася лише Чернігівська область» [30, с. 38].

Виступаючи проти насильницької колективізації селяни спрямовували свій гнів і проти колгоспних активістів. Саме вони реквізували у них майно, продукти. Учасники таких виступів згадують, як вони вночі карали кривдника, підпалювали його хату, а інколи і вбивали [33, Т. 3, с. 113]. Після таких виступів активісти покидали село і знаходили собі інше місце для життя. При цьому, селяни повинні були діяти обережно, не видаючи себе, адже за будь-яку підозру їх могли заслати до Сибіру [33, Т. 3, с. 183].

Ті ж селяни, які здійснювали такі акції, також змушені були переховуватись від властей: тікати з села, переховуватись. Їх дуже часто виловлювали агенти силових структур та ліквідовували. Свідок тих подій Михайло Лисенко розповів, що у 1933 році в неможливих родин молодих хлопців з Донеччини забрали останніх корів. Хлопці з цих сімей прийшли однієї ночі до того партійця, що забрав у них худобу, вбили його та втекли. Впродовж багатьох років їх розшукували в Україні, а коли «їх понаходили, то постріляли», розповідав М. Лисенко. Лише одному з тієї групи, стверджував свідок, вдалось виїхати разом з дружиною до Кубані, де він зник з під контролю чекістів [4, с. 139].

Свідки селянських виступів 1932-1933 рр. зазначають, що інколи селяни об'єднувались задля повернення експропрійованого у них радянською владою. Такі спільні виступи лякали владу, яка не хотіла переростання їх у

збройну боротьбу і вимоги селян задовольнялись – їм інколи дозволяли забрати реквізоване, насильно відібране майно [33, Т. 3, с. 57].

Як правило такі акції були мирними і беззбройними. Під час одного з таких випадків селяни об'єднались з декількох сіл на Полтавщині, коли дізнались, що забране в них зерно повантажене у вагонах на залізничній станції Гоголево між Полтавою і Києвом. Анонімний оповідач, під час опитування його Комісією Конгресу США зазначив, що селяни із сіл Хомутець, Зубівка, Білики, Почапці пішли «з торбинками, з платками, з мішками дістати хлібу», не маючи ніяких засобів для боротьби. «Поки вони дійшли на цю станцію - вже на них чекав паротяг із озброєнням кулеметним і їх всіх було розстріляно» [4, с. 493] – зазначив свідок. Розстріл селян був превентивною мірою, звичною справою для комуністів.

Спротив радянській владі досить часто закінчувався розстрілом і жертвами. У с. Турабчеві під Києвом багаті селяни не захотіли віддавати своє зерно. Влада реквізувала його лише з допомогою чекістів. Сили були не рівні, однак селяни атакували чекістів, вигнали їх із села і забрали своє зерно. Через деякий час до села повернулись озброєні загони міліції і знищили його. Ю. Мицик наводить статтю з газети «Вісник» (Вінніпег), в якій цю подію описано так: «Програвши бій комендант рішив спалити село. Вислав кілька стеж, які бічними стежками дісталися до хат і підпали стріхи. Коли розгорілось ціле село, населення почало втікати, але за селом посипалися на них кулі» [33, Т. 3, с. 209]. Село Турабчев було зрівняно з землею, загинуло 370 селян [33, Т.3, с. 209].

Таких прикладів у спогадах очевидців зустрічаємо чимало. В них проходить одна думка – або ти вірний владі і помираєш голодною смертю, або борешся з нею і помираєш у бою. Про це свідчить доля загону Івана Козлова, який діяв на Сумщині та Полтвщині. Семен Підгайний у своїх спогадах зазначає: «Захопивши з повстанцями ешелон пшениці й роздавши її голодним, Козлов протягом двох тижнів верховодить у тих районах, перешкоджаючи будь-якій акції совєтської влади» [33, Т. 3, с. 2161]. Однак,

радянські війська розправились з повстанцями, спалили їхні села, багатьох розстріляли. Схоплений через рік І. Козлов під час слідства, аналізуючи свою боротьбу, заявив, що «краще померти в бою, ніж голодним рабом» [33, Т. 3, с. 261].

Селянський супротив грабіжницьким хлібозаготівлям змушував ДПУ УСРР відправляти в такі райони міліцію і війська. Про це яскраво свідчать доповідні записки ДПУ України «Про оперативні заходи органів ДПУ». В одному з них від 1 лютого 1932 р. було зазначено, що для проведення ряду оперативних заходів на територію Чернігівщини було відправлено 30 працівників ДПУ. Це відомство НКВС зуміло ліквідувати 34 контрреволюційні повстанські організації, арештувало 604 людини.

В 17 районах Чернігівщини ліквідували 16 загонів селян, які були озброєні сільськогосподарським реманентом. Всього по області було арештовано 7861 людина, в тому числі 2456 куркулів, 411 петлюрівців, політбандитів [13, с. 60].

У звітах ДПУ зустрічаються дуже багато даних про діяльність на території України розгалуженого контрреволюційного повстанського підпілля. Ведучи боротьбу з українським селянським рухом радянські силові структури у своїх інформаційних зведеннях вміщували дані про боротьбу з нібито таємними політичними організаціями, закордонними шпигунськими утвореннями та агентами, «петлюрівсько-есерівським підпіллям», закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО), а також про викриття контрреволюційної організації у сільському господарстві [13, с. 672-673]. Селянський рух на кінець 1932 р. був настільки потужний, що своїм спрямуванням змусив Сталіна підкреслити у своїй телеграмі від 28 грудня 1932 року – мета «петлюрівських повстань – відділення України від СРСР» [118, с. 127].

Звертаючи увагу на такі зведення чекістів Т. Снайдер зазначає, що деякі європейські держави, зокрема Польща, на початку 1930-х рр. використовувала національне питання в СРСР для підготовки соціальних

заворушень і переправляла своїх агентів в УСРР для агітації проти більшовиків [123, с. 42].

Однак, все це використовувалось більшовиками з однією метою – виправдати свої жорстокі дії по відношенню до українського селянина та придушити його опір. Розповсюджувались твердження про те, що повстанці хотіли весною 1933 року підняти в УСРР повстання. З метою упередження цього 13 лютого 1933 р. був розроблений оперативний наказ «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» з чіткими завданнями: «немедленного прорыва, вскрытия и разгрома к.-р. повстанческого подполья и нанесения решительного удара по всем к.-р. Кулацко-петлюровским элементам, активно противодействующим и срывающим основные мероприятия советской власти и партии на селе» [13, с. 672].

Крім того, постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 10 березня 1933 р. була створена спеціальна трійця ДПУ в УСРР у складі В. Балицького, К. Карлсона та І. Лепневського [1, с. 349]. Спецтрійця повинна була вести боротьбу з підпільними групами, мала право швидкого розгляду справ щодо контрреволюції і повстань з «використанням вищої міри соціального захисту» [13, с. 749]. На ділі, це означало можливість швидко виносити вироки, що передбачали розстріл підсудних.

Факти свідчать про те, що селянський спротив не мав таких політичних зв'язків із закордоном, як цього хотілось спецслужбам СРСР. Робилось це ними для того, щоб виправдати свої жорстокі дії. Іноді звіти ОДПУ показували, що селянські виступи зростають з року в рік. Це теж не повністю відповідає справжній ситуації. В часи найлютішого голоду вони спадали. Показовими були виступи селян і їх кількість в березні 1932 р. (Додаток № 1). Згідно інформації секретно-політичного відділу ОДПУ про масові виступи селянства в 1931-березні 1932 рр. органами ОДПУ у 66 районах було викрито 80 «кулацьких» і антирадянських угруповань [13, с. 142].

Спецслужби СРСР ретельно оберігали від журналістів і світової громадськості події в Україні. Питання покарання іноземних журналістів за їх правдиві репортажі виносилось інколи на засідання Політбюро. Таке було з кореспонденткою газети «Дейлі Експрес» Клейнман. За її статтю про голодні бунти в Україні Політбюро 17 вересня 1932 року прийняло рішення про її вислання з держави в дводенний термін «за явно клеветническую и провакационную, совершенно вымышленную информацию об СССР» [13, с. 325]. Таке рішення було цинічним по відношенню до людей, які дійсно помирали голодною смертю і пробували себе захистити «голодними» бунтами.

Радянська влада робила все можливе, щоб селянська боротьба залишалась осторонь робітничого класу, щоб посіяти ворожнечу між робітничим класом, біднішим селянством і куркулями. Завдання було – недопустити об'єднання всіх верст українського населення. Однак, публікація Г. Махоріна «Опір геноциду в 1932-1933 роках» свідчить про те, що робітники допомагали селянам, а бідні селяни захищали багатих, яких сталін нищив як куркулів [106, с. 25].

Таким чином, викладений вище матеріал свідчить про те, що в 1931-1933 рр. політичний курс комуністичної партії привів до загострення соціально-економічної ситуації на селі. Сталінські методи упокорення селян втілювались у життя розкуркуленням та депортаціями, вилученням збіжжя та зернових запасів, непомірними хлібозаготівлями, вивезенням з України її хлібного резерву. Масові репресії проти українського селянства обгрунтовувались сталінським керівництвом різноманітними антинародними законами, серед яких найжорстокіший залишився в народній пам'яті, як закон про 5 колосків. Організуючи Голодомор в Україні більшовицька партія та радянська влада створили хлібозаготівельні комісії, які не лише забрали все зерно у селян, але і запаси їжі, запровадили «чорні дошки», блокували українські території прикордонними військами, загонами ДПУ та міліції.

Така жорстока антинародна та антиукраїнська політика комуністів викликала хвилю супротиву українського селянства. Як і в попередні роки це були масові повстання, які прокотились Чернігівщиною, Харківщиною, Київщиною, Сумщиною, Полтавщиною та іншими українськими селами. Серед форм протесту домінували опір розкуркуленню та депортаціям, зриви хлібозаготівель та «хлібні» бунти, захоплення складів «Заготзерно», «Союзхліб» та ешелонів з пшеницею, масові втечі до Західної України, розправа з активістами – посібниками жорстоких методів колективізації та працівниками силових структур.

Сталін та його оточення вибудували стіну мовчання навколо СРСР, з допомогою якої облудною пропагандою приховувала від світової громадськості наслідки насильницької колективізації та масштаби Голодомору. Всі селянські протестні акції категорично заперечувались, а масові повстання жорстоко придушувались. Вироки, які виносила спеціальна трійка ДПУ, для багатьох учасників закінчувались смертною карою.

Розділ IV. ЖІНОЧІ БУНТИ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ФОРМИ ПРОТЕСТУ

В роки насильницької колективізації українські жінки брали активну участь у селянському спротиві антинародній більшовицькій політиці. Їх виступи отримали в літературі назву «жіночі бунти» та «волинки». Організуючись в боротьбі проти комнезамів жінки активно брали участь у протестах. Вони прагнули оберігати сімейний достаток, захистити свої сім'ї, своїх дітей. Вони чинили опір, коли у них забирали хліб, худобу, хатне майно.

Їх імпульсивність проявлялась під час зустрічей з активістами і під час колгоспних зібрань. Вони не лише кричали і вимагали виконання своїх вимог, але й переходили до активних радикальних дій. Вони разом з чоловіками, а іноді і самостійно здійснювали набіги на колгоспні комори, на громадські їдальні, склади, де зберігалось зерно.

В багатьох спогадах очевидців є дані про те, що саме жінки іноді відігравали першість в організації протестних рухів проти влади. Чоловіки іноді були просто спостерігачами подій. Підіймаючи такі бунти жінки сподівались на те, що покарання для них буде не таким жорстким, як для чоловіків. Вони не висували політичних вимог і мали одну мету – зберегти свою сім'ю. Їх цікавила справедлива оплата праці, вони думали як зберегти зерно для майбутніх посівів і не дати його вивезти. У звітах каральних органів про розправу над учасниками масових селянських виступів зустрічається дуже мало жіночих прізвищ. Їх немає й серед засуджених до вищої міри – розстрілу. В порівнянні з чоловічими протестами, виступи жінок карались не так жорстоко як чоловічі.

Жіночі протести у вигляді бунтів та волинок іноді носили досить масовий характер. В них брали участь сотні жінок. Дослідниця становища жінок в часи насильницької колективізації та Голодомору 1932-1933 рр. О. Кісь виокремила у спогадах людей, які пережили Голодомор три сценарії

поведінки жінок: «1) пасивний спротив (приховування харчів, одягу тощо); 2) активна протидія (індивідуальні та групові протести, оборона майна); 3) легітимне відстоювання власних прав (скарги, листи, звернення до влади) [77].

Особливо активними були жінки під час організації «волинок». Це були стихійні беззбройні виступи селянок у відповідь на спроби влади загнати їх у колгоспи чи розкуркулення односельців. Найбільша кількість такої форми жіночого протесту була на Дніпропетровщині. Наталія Романець склала мапу таких «волинок» в 1930 р. Презентуючи мапу вона зазначила: «Новомосковський район повністю «палав» – усі населені пункти були охоплені «волинками». «Волинка» – це той термін, який використовується у тодішніх документах. Це масові селянські виступи, беззбройні, які починались стихійно. Наприклад, когось розкуркулювали – і селяни починали відбивати цю родину. Нерідко активну роль в цьому грали жінки. По-перше, жінки більш емоційні, по-друге, було сподівання, що репресії щодо них будуть м'якшими» [130]. За даними дослідниці, зазвичай такі виступи закінчувалися побиттям селян і в подальшому – засудженням активних учасників до різних термінів ув'язнення. Створена Н Романець мапа розвінчує стереотип про «безхребетного» українського селянина, показуючи, що мешканці сіл чинили опір політиці радянської влади (Додаток № 14).

Про масштаб селянських «волинок» свідчать дані, наведені в таблиці. За період з жовтня 1931 по березень 1932 рр. було 257 селянських виступів та жіночих «волинок», в яких взяло участь більше 23 тисяч учасників (Додаток № 15).

В своїх спогадах учасниці жіночого руху зазначають, що коли об'єднавшись жінки йшли до пунктів зберігання зерна, то як правило в основному досягали своїх вимог – отримували частину зерна для своїх родин, для врятування голодних дітей. Іноді їм приходилось використовувати силу. Усвідомлення того, що дома залишились голодні діти робило жіночу

боротьбу активною і результативною. В одній із доповідних записок місцеве керівництво Вінничини зазначало, що жінки в кількості 150-300 осіб захопили поля з сільськогосподарськими культурами і почали їх збирати. Крім того, вони блокували роботу офіційних установ у селі та будинки активістів. Коли жінок стало ще більше, то вони відкрили колгоспні комори та набрали собі до дому зерна [106, с. 24]. Влада змушена була використовувати сили міліції для заспокоєння селянок. В колгоспі «Червоний прапор» (с. Максимівка) Анастасія Дука очолила жіночу волинку з 80 осіб. Жінки зірвали замки з комор де зберігалась картопля і забрали її додому. Жінки заспокоїлись лише після прибуття в село активістів та загону міліції [61, с. 372].

Юрій Мицик розмістив у своїй книзі спогадів листа від Леоніди Ткачук, в якому вона описала жіночий виступ з участю її мами в селі Черепашинці Калинівського району Вінничини. «Бідні голодні жінки зламали замки в колгоспних коморах, в яких було повно зерна (врожай в 1932 і 1933 рр. був гарний), - писала вона, - зайшли туди і набрали собі стільки, скільки могли взяти з собою» [33, Т. 2, с. 50]. Сільська влада зі своїми посібниками та допомогою з інших сіл відібрали хліб у жінок і посадила їх в тюрму, де «вони просиділи більше 2-3 тижнів. Відпустили жінок, бо з них що візьмеш, хіба шкіру здерти лишилось» [33, Т. 2, с. 51].

Інколи жінок до таких дій підбурювали чоловіки. Іван Сандул згадує, що після чоловічої агітації на сільському сході жінки піднімали «бучу, яку називали бабською волинкою». Під час цього вони нападали на колгоспне майно і захоплювали його. При цьому жінки старались забрати із захопленого саме свою борону, плуг чи культиватор, який місцева влада реквізували саме у них. «Через деякий час тих, - пише І. Сандул, - хто підбурював жінок, забрали. Заставляли людей вернути в колгосп все те, що було забрано» [33, Т. 2, с. 275].

Чоловіки відправляли своїх жінок і молодих дівчат проти міліції, бо сподівались, що їх не будуть сильно карати. В своїй розвідці А. Гринько

наводить такий приклад: група жінок, яка два дні підряд грабувала склади з зерном і винесла сотні пудів, отримала лише 1-2 років ув'язнення. Для чоловіків такі дії закінчувались ув'язненням до 8-10 років [61, с. 373].

Тімоті Снайдер пише, що чоловіки, знаючи, «що ризик для жінок менший переодягалися жінками, сподіваючись на шанс настроювати місцевого комуніста на вила» [123, с. 41]. Це давало чоловікам можливість керувати жіночими виступами, спрямовувати їх дії і отримувати кращий результат, ніж тоді, коли у спротиві брали участь одні жінки. Хоча спогади свідчать, що багато виступів на селах організовували одні жінки, не залучаючи до своїх виступів чоловіків [33, Т. 3. с. 262]. Навіть у виступах організованих чоловіками жінки склали більшу частину. В Полтавщині в травні 1932 р., коли 15 сіл було охоплено тисячними виступами селян, та частка жінок сягала 60–70 % [77].

Про участь лише жінок у виступах свідчать і донесення спеціальних органів. В одному із таких донесень під час весняної сівби 1933 р. повідомлялось: «С 5 по 15 марта зареєстровано 5 волинків с общим количеством участников 388 чел, преимущественно колхозниц. Волинки сопровождалась попытками разбора посевного материала» [13, с. 769]. В їхньому середовищі були «помічені тенденції» відмови працювати, поки людей не забезпечать продовольством.

Для викачування хліба та продуктів харчування з селян влада придумала «червоні валки». Це були вози з відібраним у селян хлібом. Їх прикрашали червоними прапорами та їздили по селах для вилучення хліба у боржників. Значна частина жіночих протестів була спрямована проти «червоних валок». Жінки не випускали вози з награваним зерном із села, наносили шкоду транспорту і конюхам. Заспокоювались жінки лише тоді, коли їм обіцяли, що забране зерно повернуть після того, як будуть виконані плани хлібозаготівлі [33, Т.2, с. 311].

Однією з форм боротьби селян проти колективізації були індивідуальні акти спротиву. Про несприйняття радянської колективізації з боку окремих

сімей та членів родини свідчать матеріали усної історії. Такі спогади залишились і в безпосередніх учасників, які пережили страхіття голоду, і в їх родичів. Очевидці тих подій найкраще можуть розповісти про окремі випадки спротиву у селах, надати важливі деталі, які не зафіксовані в офіційних документах комуністичної влади.

Найбільш поширеною формою спротиву селян хлібозаготівлям було приховування тих запасів зерна і продуктів, які були вкрай потрібні для того, щоб не померти з голоду. Це були спеціально викопані ями навколо будинку та в самій хаті, ніші для зерна за печами чи в стінах будинку, на горищах і під стійлами домашніх тварин. Селяни використовували інколи своїх сусідів для переховування зерна та продовольства, Ховали в тих, хто був членом колективного господарства і вже виконали план хлібозаготівлі, сподіваючись, що в них обшук робити не будуть [106, с. 10].

Поширеною була практика втеч в інші республіки СРСР. Так селяни прагнули врятувати своє життя і знайти там продукти, щоб не померти з голоду. Вони з болем покидали рідні домівки. Однак, вони чудово усвідомлювали, що дома у них заберуть весь наявний хліб, худобу, якщо вони не стануть колгоспниками і активістами колективізації. Можна було дуже легко отримати звинувачення у зриві колективізації, бути висланим до Сибіру, або отримати термін перебування у тюрмі.

У своїх свідченнях селяни зазначають, що вони серед ночі, у товарних вагонах виїжджали з України. Більшість тікала на Кавказ [33, Т. 2, с. 17]. Особливо масовими були втечі у грудні 1932 року. Звіти ОДПУ за січень 1932 р. містять дані і про грудень попереднього року. За цими донесеннями стає очевидним, що такі виїзди-втечі були масовими. Селяни виїздили з 74 районів, з 721 села. Кількість тих, іщо покинули насиджені місця становила 31693 особи [13, с. 615-616]. воряд із статистичними даними в документі зазначалось, що серед втікачів переважають саме злісні невиконавці хлібозаготівельних планів. Тікали не лише звичайні селяни, але й керівники колгоспів та очільники сільрад, які розуміли, що виконати план

хлібозаготівель вони не зможуть, а за це їх жорстоко покарають за провал планів хлібоздачі.

Урядові структури робили все можливе, щоб зупинити такі масові втечі селян. Вже в лютому 1933 року керівник СБУ Г. Ягода послав записку Сталіну і Молотову, де доповідав про прийняті з цього питання міри. Для недопущення виїзду селян створювались загороджувальні загони та оперативно-розшукові групи. Перші повинні були не допускати виїзду людей, а другі – розшукувати та арештовувати тих, хто уже покинув село. Вже з 22 по 30 січня 1933 року було затримано по СРСР 24961 чоловік. З цієї кількості затриманих, які вже втекли з сіл було 18379 чоловік з України [13, с. 636]. Запроваджуючи таку блокаду України московські чиновники створили ситуацію, яка привела до ще більших втрат серед сільського населення.

Доповідали в центр про цю ситуацію і керівники ДПУ радянської України. В одній із таких доповідних наводились значно більші цифри втікачів, ніж у доповідній Ягоди. В доповідній з України зазначалось, що лише з 15 грудня 1932 р. по 2 лютого 1933 р., з українських сіл (215 районів) виїхало 94433 чол. [13, с. 709]. Тікали до великих промислових центрів УСРР, до сусідніх держав – Польщі та Румунії. На Захід тікали цілими селами, а щоб їх не розстрілювали несли перед собою чорний прапор та церковні хрести [123, с. 41].

Сталін різко засуджував такі втечі і заявляв що тікають ті, яким не до вподоби соціалістична модернізація, називав їх «скиглярами», які погано впливають на будівників світлого майбутнього [123, с. 46]. Л. Каганович переконував робітників на Кубані в тому, що селяни, які прийшли сюди з України не хотять здавати зерно, тому існують хлібні проблеми на Кубані [21, с. 41].

Розповіді сучасників тих подій свідчать, що радянська влада іноді свідомо приховувала факти індивідуального супротиву. Так, В. Борисенко наводить спогади Гавриш Марії Теренівни (Вінницька область), в яких вона розповіла як її батько побив помічника голови сільради, який прийшов

забрати у них харчові припаси, а голова сільської ради, який був при цьому присутній, не зреагував на цю подію [2, с. 81]. Такий випадок свідчить про те, що в умовах постійного страху за своє життя та посаду, яка давала їм можливість вижити та прогнати свою родину, сільські голови та інші місцеві управлінці не завжди повідомляли про таку подію, так як розуміли, що могли бути кадрові рішення по них.

Однак, такі випадки були поодинокими. Як правило радянська влада суворо карала за такі прояви непокори. Навіть звичайний виступ перед жителями громади з закликом не йти до колгоспу мав небезпечні наслідки. Такою була доля селянина Микити Поліщука, про якого згадує Верхівський Володимир Семенович (Вінницька область). М. Поліщук, який мав «хату під цинковою бляхою, садок, пасіку, хазяйство», ніяк не хотів вступати до колгоспу говорячи: «Нащо мені цей колгосп». За таку антиколгоспну позицію у нього все забрали, його арештували та вислали на Соловки, з яких він повернувся лише у 1937 році. Однак, він і навіть тоді не погодився вступити до колгоспу [2, с. 95-96].

Крім небажання записуватись у колгоспи існувала і така форма індивідуального спротиву, як вихід із них. Володимир Тиліщак в публікації «Понад 5000 масових виступів» зазначає, що лише «у першій половині 1932 року з колгоспів в Україні вийшли 41 200 селянських господарств», а масовий вихід з колгоспів «засигналізував владі про крах її колективізаційної політики» [129]. Особливо масово виходили з колгоспів в ряді районів Київської, Вінницької та Харківської областей. Наталія Бем зазначає, що в цих районах на вихід з колгоспів за «першу декаду липня (відповідно до даних місцевих органів ДПУ) подано 13743 заяви [41, с. 503]. Пояснюючи причини виходу селяни писали в заявах: «Прошу виключити мене з колгоспу, так як сім'я пухне з голоду, нема чого їсти», «Прошу виключити, бо я не бажаю бути в колгоспі – старий, непрацездатний, багатосімейний, незадоволений», «Прошу виключити, бо колгосп себе не виправдує, а індивідуальне господарство може краще господарювати» тощо [20, с. 529].

Такі заяви свідчили про те, що селянство прагнуло і надалі вести свої господарства самотійно та одноосібно.

Всіх, хто писав такі заяви і не вступав до колгоспу, влада ставила на облік і з часом висіяли їх у північні райони Союзу [21, с. 43]. Щоб загнати селян у колгоспи більшовики примусово відбирали у них хліб, поширюючи слухи, що така практика використовується лише проти противників колгоспного життя. Однак, спогади сучасників тих подій свідчать, що хліб забирали у всіх – колгоспників та одноосібників. Так, Іван Петрович Манжелівський (Полтавська область) згадує, що не дивлячись на те, що він був членом колгоспу у нього відібрали «буквально все, навіть крупи домашнього приготування, буряк, картоплю, капусту – все, чим можна було прогодуватись. Одночасно з цим податкова інспекція з сільради прислала селянам грошовий податок. Село руйнували ...» [33, Т. 1, с. 205-206].

Очевидці свідчать, що нерідко ініціаторами такого супротиву, як вихід з колгоспів, були духовні особи, які активно агітували за вихід і писали заяви за тих, що не уміли писати. В заявах містились вимоги повернути посівний матеріал, землю, худобу, коней, господарський реманент. Так, у «Доповідній записці оргмасового відділу до правління Укрколгоспцентру про причини виходу селян з колгоспів України» зазначалось, що в Копайгородському районі Вінницької області було «виявлено 3 попи, які агітували колгоспників за виходи з колгоспів та писали їм про це заяви. В Михалпільському р-ні ініціатором виходів з колгоспів в с. Королівці був зять дяка. В Ямпілі виявлено дві бродячих монашки, які займались тим же, що зять дяка» [20, с. 528].

Написання заяв та скарг було своєрідним проявом індивідуального мирного протесту. Займались цим в більшості жінки, які проявляли більшу наполегливість, емоції і досягали успіху. Так, Оксана Кісь у своїй публікації «Жінки України в умовах Голодомору» пише про те, що їй розповіли про одну сільську жінку, яка «два місяці ходила в райком, і добилася того, щоб їй повернули хату і все майно». Авторка зазначає, що «Схоже, не стільки вік, освіта чи інші соціальні характеристики певної жінки, скільки її

наполегливість у відстоюванні своїх прав була головною запорукою успіху» [77].

Комуністи використовували розгалужену систему агітації та пропаганди, щоб показати всій країні та світові переваги колгоспного ладу та піддати осуду і критиці противників усупільненого господарства, викривали куркулів. Селянство активно цьому протистояло. Так, в інформації Проскурівського райвідділу ДПУ Вінницької області «Про масовий вихід із колгоспів району» від 28 липня 1932 р. зазначалось, що вороги колективізації використовують в селах Осташки та Шаровечна агітаційно-пропагандистські чутки про те, «что всем вышедшим из колхоза наделяется земля самого лучшего качества в размере 9 га на семью и закрепление этой земли на 9 лет» [13, с. 274]. А у «Доповідній записці оргмасового відділу до правління Укрколгоспцентру про причини виходу селян з колгоспів України» зазначалось, що в багатьох районах Вінницької області «контрреволюційними силами розпускались чутки» і ширяться листівки такого характеру: «Земля знаходиться в воєнведі, а тому, хто не дасть заяву про вихід, залишиться як кріпак», «Є постанова Англії і Франції розпустити колгоспи в СРСР», «Є постанова ЦК партії й уряду, щоб повернути нам землю з посівом, але місцева влада від нас цю постанову скриває» [20, с. 529] і т. п. Геннадій Махорін в своїй роботі «Опір геноциду в 1932-1933 роках» в розділі «Агітація до активних виступів» пише: «Серед селян ширились чутки про те, що уже цілі регіони охоплені повстаннями» [106, с. 67].

Однак, поширення антирадянських матеріалів було справою дуже небезпечною, адже радянські органи державної безпеки мали повсюдно своїх інформаторів, які повідомляли владу про будь-які неприйнятні для влади вислови селян. Ці інформатори мали свої псевдоніми, якими підписували свої донесення. Так, інформатор ДПУ під псевдонімом «Шампун» доносив про антирадянську діяльність коваля А. Чебана, який агітував проти

колгоспу, підбурював селян не виходити на роботу та не здавати хліб [13, с. 537].

У спогадах очевидців містяться відомості і про таку індивідуальну форму супротиву, як загроза вбивства, або ж вбивство колгоспних активістів та представників влади, які приходили в будинки до людей з метою забирання їх худоби, чи останніх припасів зерна та харчів. Такі їх дії завершувались погрозами. Так, жителька Вінницької області Галина Ковальчук, згадуючи про свого діда, зазначила, що коли прийшли до нього забирати худобу «він схопив чи то косу, чи то сокиру і сказав, що повбиває усіх, хай лиш спробують щось рушити» [33, Т. 2, с. 18]. На жаль, доля цих відчайдухів, що хотіли вберегти останнє була зазвичай трагічною, бо влада не залишала таке без уваги. Через декілька днів після конфлікту діда Г. Ковальчук було арештовано і заслано до Сибіру [33, Т. 2, с. 18].

Були випадки, коли селянин, захищаючи свої харчі, вдавався до бійки кулаками, бив чи штовхав активіста під час конфлікту. Це було дуже небезпечно, тому що активісти могли забити його до смерті. Зот Ющук, житель с. Нетішин на Хмельниччині, так описує подію свідком якої став: «Якось я бачив, один дядько не хотів віддавати харчі, навіть штовхнув одного з активістів, тоді його й забили лопатою» [33, Т. 2, с. 179].

Протистояли комнезам і жінки. Вони відчайдушно захищали свої подвір'я, коли до них приходили реквізитори. Леоніда Чумаченко (Дніпропетровська область) в своїх спогадах розповідає про свою матір, яка рішуче обороняла сімейні продовольчі запаси, при цьому вириваючись від активістів, що крутили їй руки, і закидаючи «їх камінням та черепицею». В тому випадку жінка домоглась, щоб заготівельники пішли з пустими руками. Вона, згадує дочка, «вся була в синцях і саднах, тіло покручене, волосся повириване, але ж «заготівельників» мама прогнала» [33, Т. 6, с. 69; 77]. Однак, через деякий час її засудили на півроку до примусових робіт в колгоспі.

Нерідко позбавлені засобів до існування жінки, поводитися відчайдушно. Так, в «Доповідній записці Вінницької обласної прокуратури до ВУЦВКу про позбавлення волі селянок за сутички під час заготівлі хліба в с. Стара Гута» від 10 вересня 1932 р. зазначалось, що 18 січня 1932 р. голова сільради з'явився в господарство Лохманюк Наталки з бригадою з метою перевірити, чи дійсно переховується в Лохманюк Наталки куркульський хліб її матері Лелюк Мотрі. Лохманюк Наталка стала чинить опір бригаді, не допускаючи проводити обшук, схвативши сокиру вдарила члена бригади сокирою, на якому розрубала плаща» [20, с. 529]. За подібні дії дочка і мати були засуджені на 2 роки позбавлення волі.

Селяни розправлялись і з активістами-помічниками, які прислужували комуністам. Такі люди крім морального осуду, піддавались і нападам з боку окремих людей, в яких вони раніше здійснили реквізиції. Подібне трапилось з Ганною Овчар та її сином Василем. Коли до них прийшли активісти реквізували майно (особисті речі) в рахунок невиконаної хлібоздачі, то Ганна спочатку спочатку облаяла їх, а ввечері з'явилася у дім голови з вимогою повернути відібране. Вона погрожувала йому помстою, і врешті підпалила його сарай. Рішенням Київського обласного суду її було покарано дворічним ув'язненням і штрафом у півтори тисячі карбованців [20, с. 433-434].

Існував і такий спосіб супротиву радянській владі, як підроблення квитанції про начебто зданий державі хліб. Григорій Мазуренка (Київська область) у своїй усній історії розповідає про те, як чоловік його тітки Василь здавав хліб: «так він повіз хліб і якось квитанції підробив, що ніби він хліб здав, а він не здав, а підробив квитанції» [2, с. 166]. Радянська влада карала за такі дії, хоча селяни залишали для своєї родини останні пуди зерна і отримували шанс вижити.

Активно використовувалась і така форма супротиву, як «фіктивне» вхідження до колгоспу, яке набуло масовості ще з 1931 р. Робилось це для того, щоб зберегти хоча б частину майна. Як правило до колгоспу

записувався чоловік, який твердив, що жінка не хоче в колгосп, тому він залишив їх другу частину спільно нажитого майна.

Індивідуальний супротив проявлявся і таємному використанні млинів та обмолоту зерна. За інформацією ДПУ було зроблено звіт по декількох областях щодо виявлених таємних приватних млинів. Органи держбезпеки фіксували наявність таких млинів у багатьох областях. В Одеській області станом на 15 грудня 1932 р. ними було виявлено «264 приватних млина, у Дніпропетровській області – 39 приватних та 43 державних млина працювали без дозволу комітету хлібозаготівель, у Вінницькій – 38 і 43, у Харківській – 13 і 18 [13, с. 539].

Досить часто селяни вдавались і до забивання худоби як виду соціального протесту, що за звичкою комуністи гучно характеризували саботажем хлібозаготівель та колективізації загалом. Люди, відчуваючи часом безвихідь, різали свою худобу, аби вона не дісталась колгоспу, одночасно з цим трохи продовжуючи своє животіння в ті складні часи [33, Т. 2, с. 273]. Або ж вдавались до отруєння колгоспних коней [33, Т. 2, с. 109] і підпалів запасів сіна та будинків місцевих партійних секретарів [106, с. 52].

Попри «закон про 5 колосків», люди через голодну безвихідь, також, здійснювали походи на колгоспні поля, аби зрізати там колоски. Влада називала цих людей «перукарями». Лише в межах одного Затонського району впродовж 10 днів липня 1933 р. за такі дії засуджено було 15 людей [61, с. 374].

Досить активно селяни також демонстрували свою позицію несприйняття влади завдяки нічним акціям, коли під покровом ночі, для прикладу, на стінах будинків писали фарбою написи на зразок «Геть Сталіна», «Геть комуністів», як це було у селі Ковпаківка на Дніпропетровщині. Сучасники згадують, що на ранок цей вияв селянських думок стирали місцеві комуністи, а наступної ночі вони знову з'являлись [33, Т. 2, с. 66]. В темну пору доби також траплялись одиночні атентати на очільників сільрад, які виступали за прийняття складних для втілення в

реальність планів з хлібозаготівель. Три таких випадки з використанням вогнепальної зброї відомі нам по селах у Харківській області [13, с. 312].

Загалом ж, відбувались досить непоодинокі випадки вбивств місцевих представників влади селянами, які в документах називались «терористичними проявами». В нашому розпорядженні є спеціальні повідомлення, надіслані С. Косіору, де ми бачимо звіт по районах про активну діяльність конкретних селян щодо відплати своїм кривдникам шляхом фізичного знищення [106, с. 49-50].

Аналіз індивідуального протесту не вимагав організованості та масовості і був поширеною формою боротьби в часи Голодомору. Такі індивідуальні протести досить чітко фіксувались. Збірники документів та спогадів містять детальну інформацію про кожну подію індивідуального спротиву.

Протестна боротьба селян проявлялась і в створенні антирадянських листівок, відозв, звернень та фольклору. Селяни створювали приказки, пісні, вірші, в яких висміювали комуністичні методи господарювання, засуджували політику більшовицької партії та систему створених комуністами колгоспів. Серед великої кількості такого фольклору виділяється, особливо популярний:

«А в колгоспі добре жить –
Один робе – сім лежить,
А як сонце припече,
То і той утече» [33, Т. 1, с. 129].

Згадуючи голодні роки Макуха Марія зазначала, що тоді «ходили по руках цілі книжечки з такими віршами й піснями. Ці книжки були віддруковані в тивографії, а хто їх друкував – невідомо» [33, Т. 1, с. 129]. Наведений вірш показує всю суть створених колгоспів. Селяни, які були силою загнані у колгоспи чудово усвідомлювали, що результатами їхньої праці скористається держава. У них не було зацікавленості в кінцевому результаті праці.

Читали селяни і вірші про Леніна, в яких було сподівання, що при Леніні не було б такого жахливого становища народу, яке створив Сталін. Що концепція держави Леніна не передбачала жахливої насильницької колективізації, яку втілював у життя Сталін.

«Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися...
І корова без хвоста,
І комора пуста» [16, с. 12].

Символічно що цей вірш був вміщений у збірці під назвою «Дожилося Україна ...» [16].

Часто селяни згадували у своїх віршах і інших партійних діячів Радянського Союзу. Серед них найбільше згадувався Сталін. Виступає він як ворог селян і організатор Голодомору: «Сталін хліба захотів та й придумав куркулів»; «Сталін землю відібрав, наче руки відірвав» [16, с. 22]. Житель с. Слободище Вінницької області Степан Іванович Подолян згадує і такий вірш, який поширювали під час Голодомору:

«Батьку Сталін, подивися,
Як ми в СОЗі* розжилися:
Хата раком, клуня боком,
Троє коней з одним оком.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.
Тато в СОЗі й мама в СОЗі,
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо місцева власть забрала.
Не шукайте домовину –
Батько з'їв свою дитину.

З буком ходить бригадир,
Виганяє на Сибір» [36, с. 110].

**СОЗ – спільний обробіток землі.*

Частина віршів була присвячена і П. Постишеву, який був одним із активних організаторів насильницької колективізації та Голодомору 1932-1933 років.

«Ой Постишев, вражий сину,
Всохли б тобі руки,
Як ти віддав Україну
На голодні муки» [16, с. 15].

З «Інформації ДПУ УСРР про справу щодо зриву хлібозаготівель у колгоспі «Велетень» Софіївського району Дніпропетровської області» від грудня 1932 р. зазначалось, що в с. Ново-Миколаївка викрита група колгоспників, яка своєю діяльністю прагнула зірвати хлібозаготівлі і інші господарсько політичні кампанії та розвалити колгосп. Однією з дій, які цьому сприяли, була творчість Л. Лелеки, шевця колгоспу, який створював «контрреволюційні вірші», відправляв їх у Червону Армію односельчанам та поширював у селі. В одному з них під назвою «Коли прокинеться Україна», зазначається в інформації, поряд з описом тяжкого продовольчого становища селян, можна помітити і певні політичні заклики [13, с. 553-555].

Реакція влади на поширення правди про голод була однозначною – селян судили за кримінальними статтями, за антирадянську пропаганду. Судили і за знадені ірші та пісні, і за фотографії з антирадянськими написами. Так, за знайдену фотографію з написом «300 днів без шматка хліба», отримав кримінальне звинувачення житель Батурина. Фотографія була датована квітнем 1933 р. [14, с. 71]. Працівники силових органів проводили обшуки у селян, вилучали любі матеріальні докази антинародної політики радянської влади. Робилось все щоб викоринити з народної пам'яті факти про штучно створений комуністами голод.

Селянами також створювались відозви-листівки до населення, де були заклики до об'єднання з іншими верствами суспільства, зокрема з інтелігенцією [106, с. 17]. В таких відозвах проглядалось глибоке розуміння ситуації, що склалась в той час на селі, а також бачення конкретних змін, які могли б змінити становище. Одна з таких відозв-листівок під назвою «До українських селян», датована 1932 роком і підписана Українським революційним комітетом, була випущена під девізом «Прочитавши не скури, а підкинь сусіду!». Автори листівки звертаються до селян-хліборобів: «Чи розкусили ви нарешті свого найлютішого ворога – червону московську владу? Чи зрозуміли ви, який хижий і хитрий звір в овечій шкурі забрався до нас на Україну» [13, с. 562]. У листівці розкриваються різні негативні моменти політики більшовиків ще з самого початку їх приходу до влади і містяться заклики не виконувати хлібозаготівлі і боротись з більшовиками: «Шкодьте червоним москалям як тільки і де тільки можете! Руйнуйте телеграф, телефон і залізницю, щоб не могли вони з України наше добро вивозити» [13, с. 563].

Дане звернення, окрім того, що було досить грамотно написано, чим і привертало до себе увагу, мало ще один важливий для свідомості людини нюанс – воно було підписано Українським революційним комітетом, а це було для селянина серйозною моральною підтримкою. Листівка 1932 р. закликала українських селян не сподіватися на покращання пануючої влади, а боротись за незалежну Українську Народну Республіку: «Час вже нарешті з сірої скотини, що слухняно наставляє шию в московські ярма, чи то царські, чи то совітські, стати вільними громадянами своєї вільної країни, ні від кого не залежної Української Народної Республіки! Скиньте московське червоне ярмо!» [13, с. 563]. щоб «стати вільними громадянами своєї вільної країни». Автори попереджали про насування голоду в Україні і заплановане чергове винищення селян-хліборобів.

Подібні листівки були підписані і від імені закордонної фракції Української соціал-демократичної робітничої партії, і від імені «Союзу

вільної України». Василь Даниленко, аналізуючи документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України зазначає, що такі листівки для полегшення переховування виготовлялися на цигарковому папері у закордонних друкарнях. Належать вони до різних періодів історії 1930-х років і побудовані у формі звернень до українських селян, робітників, інтелігентів. Для переконливості й наочності листівки інколи супроводжувалися сатиричними малюнками на теми радянської дійсності [30, с. 39].

Такого типу відозви-листівки створювали в уяві селянина враження про те, що існує якась структура, яка веде боротьбу проти існуючої системи і це додавало впевненості у його діях. Однак, аналогічною була і реакція більшовиків. Проаналізувавши такі відозви-листівки вони усвідомлювали те, що стан справ в Україні досить тривожний для них. Для того, щоб не втратити контроль над селянами керівники партії та держави значно активізували діяльність органів безпеки. Сталіну потрібен був український хліб любою ціною. Зерно з УСРР потребували за кордоном, тому що там була в цей час серйозна продовольча криза. Крім того в СРСР завозилась техніка та устаткування, які були потрібні для індустріалізації і розраховувались за них також зерном.

Все це відбувалось в той час, коли українські селяни масово помирали від голоду. Ця ситуація також знаходила своє відображення у протестній народній творчості і свідчила про те, що люди знали про нелюдську політику влади:

«Жито і пшеницю – вивозять за границю,

Ячмінь і овес забирають МТС.

Просо, гречку, кукурудзу – для Радянського Союзу,

Буряки і кабаки – їжте, дурні-мужики» [33, Т. 1, с. 165].

Інформацію про літературну антикомуністичну діяльність українських селян містить і «Оглядова записка політсектору МТС Київської області про голод, смертність та антирадянські настрої серед колгоспників» від 14 червня

1933 р. В записці наводяться факти про наслідки голоду, цифри смертності населення по конкретних районах, а також про антирадянські настрої селян, які проявились у поширенні листівок на селі, зокрема, такого змісту: «Хлібороби, збирай всі свої сили на бій з більшовиками, які досі тебе мучили й мучать. Хліба, або смерть від Ваших рук» [13, с. 890].

Ведучи активну радянську пропаганду, переконуючи населення в тому, що партія вибрала вірний курс, комуністи інколи досягали успіху. Навіть селяни, які постраждали від насильницької колективізації та Голодомору вірили в те, що всі їх біди були від прорахунків не вищих партійних керівників, а від місцевих чиновників. Вони писали листи до центрального керівництва, в яких прагнули знайти причини і наслідки страшних років. Влада була так налякана, що досить агресивно реагувала і на ці безневинні листи-послання, арештовувала їх авторів.

Силові структури радянської держави дуже швидко, маючи розгалужену систему своїх агентів, знаходили своїх ворогів. Враховуючи це деякі селяни найкращим засобом вбереглись від зайвих проблем і уваги влади проявляли свою пасивність у вигляді мовчання. Однак, документи свідчать про те, що селяни, які зі зброєю в руках здійснювали опір колективізації в 1929-1931 рр., не боялись і такого мирного вияву свого незадоволення як поширення антиколгоспної літератури. Люди відтворювали страшні роки у фольклорі, піснях, віршах, приказках, прагнули закарбувати це для нащадків, щоб в подальшому такого ніколи не відбулось.

Таким чином, розкриті у розділі факти селянського опору засвідчують активну участь у них жінок, які разом з чоловіками відстоювали своє право на життя. Об'єднавшись жінки спрямовували свої зусилля на захист своїх домівок, виступали проти вилучення хлібних і харчових запасів сім'ї, сільськогосподарського реманенту, худоби та птиці, захоплювали колгоспні комори з реквізованим зерном та харчами, громили будинки місцевих активістів, здійснювали напади на «червоні валки», які вивозили з сіл награване збіжжя та продовольство. Жіночі бунти та «волинки» в селах

Вінничини, Полтавщини, Дніпропетровщини, за своїм характером, в основному не виходили за рамки економічних вимог, але своєю масовістю і активністю вони протидіяли злочинним заходам влади під час хлібозаготівель. Своїми діями жінки чітко заявляли про оборону власного майна, про вживання ними певних кардинальних заходів для здобуття продовольства для своїх дітей, для своєї родини і, цим самим, стримували інколи владу від активних дій проти них. Під час своїх протестних акцій жінки не висували політичних вимог і характер їх дій свідчив про захисне спрямування, як годувальниць сім'ї, тому більшовицькі органи не так сильно карали спротив сільських жінок, як чоловічі масові виступи.

В роки насильницької колективізації спостерігається і активізація індивідуального опору. До форм такого супротиву слід віднести приховування зернових та продовольчих запасів, відмова записуватись у колгоспи та вихід з них, вбивство активістів хлібозаготівель, втечі до великих промислових центрів та інших республік СРСР, невиконання планів хлібозаготівель, вбивства місцевих представників влади тощо.

До форм селянського спротиву, конфронтації з владою слід віднести також поширення антирадянської літератури та фольклору: листівки-відозви, антирадянські та антипартійні вірші. В них чітко лунали заклики до боротьби з радянською владою, до зриву хлібозаготівель та повернення до індивідуальних форм господарювання.

ВИСНОВКИ

Радянська колективізація сільського господарства в Україні в 1929-1933 роках одна із найтрагічніших подій української історії двадцятого століття. Насильницьке насадження колгоспів, яке супроводжувалось усуспільненням землі, сільськогосподарського реманенту, наявної у селян худоби та птиці, розкуркуленням найбільш продуктивної селянської групи, масовим виселенням жителів сіл до Уралу та Сибіру, жорстоким терором та переслідуваннями привела до соціогуманітарної катастрофи – Голодомору 1932-1933 років.

Антинародна, антиукраїнська політика більшовиків не могла не викликати масового селянського супротиву. Аналіз наявних джерел та окремих досліджень свідчить про те, що тема селянського супротиву знайшла в них своє певне відображення. Загалом, можна твердити про те, що аспект протистояння українського селянства насильницькій колективізації потребує подальшого дослідження. Серед численних публікацій, присвячених насильницькій колективізації є і певна кількість робіт в яких автори розглядають особливості селянської боротьби у визначений період. В переважній більшості це окремі статті, невеликі брошури, певні фрагменти в монографічних дослідженнях. Ті ж ґрунтовні праці, які присвячені селянському опору 1929-1933 років, висвітлюють його перебіг лише в певні роки, на певних територіях.

Процес проведення колективізації села в УСРР мав значні відмінності в порівнянні з іншими регіонами. Вся історія українського народу була пов'язана з прагненням до створення своєї держави. Це прагнення особливо посилилось в часи національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. У 20-ті – початку 30-х років ХХ століття нова економічна політика та українізація робили Україна в очах радянського керівництва особливо небезпечною складовою Радянського Союзу. Насильницька колективізація викликала серйозний опір селян. Сталін та його оточення дуже жорстко реагували на

антиколгоспні виступи селян, особливо збройного характеру. Масове селянське протистояння радянській владі в 1929-1933 роках засвідчило про організовану боротьбу з насильницькою колективізацією. Звіти органів ОДПУ свідчать, що селянські виступи були в сотнях районів республіки і охоплювали тисячі людей. Значна відсутність вогнепальної зброї, яку більшовики вилучили у населення, не зупиняла селян в боротьбі з добре озброєними каральними загонами армії та міліції. Вони використовували сільськогосподарський інвентар: лопати, сокири, вила тощо.

Динаміка селянського опору була тісно пов'язана з етапами здійснення державних кампаній колективізації та розкуркулення на селі. Супротив селянства в певній мірі обумовлювався масовим насильством влади чи масовим розчаруванням селян у місцевих представниках влади та державних елітах. Оголошуючи всіх, хто не був у колгоспах куркулями, радянська влада не залишала їм ніякої можливості для будь-яких спроб відстоювання власного життя та звичного устрою громади. Більшовики твердили, або селяни з державою, тобто виконують всі її непосильні податки та заготівлі, або вони є ворогом держави. Така політика нічого, крім різних форм супротиву, не могла викликати. Селяни нелегально продавали землю, фіктивно розподіляли власність між родичами – фіксували зміну свого соціального статусу з куркулів на середніх і бідних селян. А ті, яких силою загнали в колгоспи, відмовлялись від роботи, імітували працю у колгоспах, здійснювали крадіжки, тікали до інших місць. Багато селян зосередились не на колгоспній праці, а на догляді за власною худобою, вирощуванні технічних сільськогосподарських культур та навіть на самогонварінні.

Загалом селянські виступи були позбавлені політичних вимог, хоча в деяких документах та спогадах міститься чітка згадка про вимоги селян змінити владу шляхом активної боротьби з нею. Були й заклики вийти з СРСР, як злочинного державного утворення. В умовах репресивної політики більшовиків селяни прагнули забезпечити свої сім'ї харчами та уберегти себе від голодної смерті, тому й здійснювали напади на колгоспні сховища та

склади «Заготзерна» та «Союззерна». Події 1929-1933 рр. продемонстрували і те, що масові колективні дії селян мали характерні для будь-якого селянського руху риси – недостатню організованість, відсутність, у деяких випадках, справжніх лідерів, локальність інтересів, вимог селян та інше.

В боротьбі проти насильницької колективізації активними учасниками були не лише чоловіки. Аналіз своєрідної форми протесту – «баб'ячих» бунтів, показує, що жінки також чинили активний опір насильницькій колективізації. Особливістю жіночих «волинок» було те, що вони відзначались стихійністю виникнення, швидким збором жіночої частини села для захисту свого майна. Жіночі бунти, зазвичай, починались зі словесних вимог: повернути реквізоване майно, видати харчові продукти, не робити обшук в домівках тощо. Однак, будучи більш емоційними та експансивними ніж чоловіки, жінки вдавались до силових методів і рішучих дій для вирішення своїх словесних вимог.

Ведучи індивідуальну боротьбу з антинародною більшовицькою владою селяни вдавались до приховування продовольства та зерна від реквізиційних бригад, тікали з виснажених сіл у великі міста та за кордон, писали заяви про вихід з колгоспів, підробляли звітні квитанції про виконані хлібоздачі тощо. Проявляючи соціальний протест вони вбивали представників влади на місцях, підпалювали майно активістів колективізації, активно протестували проти силового вирішення питання усупільнення господарств на зборах громад села, підбурювали односельчан не вступати в колгоспи та виходити з них.

Під час насильницької колективізації в 1929-1933 рр. сільське населення використовувало і таку форму спротиву як літературу. Вони активно поширювали антирадянську літературу та створювали антипартиійний фольклор. У віршах, піснях, різних відозвах та закликах до непокори та повстань проти антинародної політики більшовиків селяни зафіксували для наступних поколінь своє відношення до влади. Антипартиійні

листівки та фольклор доводять брехливість твердження партійної пропаганди про абсолютну підтримку лінії партії на селі.

Слід зазначити, що активні форми селянського опору, особливо колективні дії, в 1929-1931 рр. були значно активнішими і з більшою кількістю учасників в порівнянні з 1932-1933 рр., роками Голодомору. У статистиці кількості учасників і різноманітних форм селянського супротиву в СРСР, українське селянство в 1929-1930 рр. домінувало, було найактивнішим серед усіх радянських республік. Та не зважаючи на те, що масштаби селянського опору в 1932-1933 р. були не такими кількісними та результативними за наслідками, наявні документи та дослідження свідчать, що відверті антиурядові дії селян мали місце. Селяни реально оцінювали ситуацію, бачили, що насувається катастрофа. На селі поширювалося передчуття майбутньої трагедії 1932-1933 рр. Ціна сталінського «великого перелому» та суцільної колективізації виявилася страшною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 року під проводом Я. Рябченка: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. Лисенко, Р. Подкур. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. 356 с. URL: http://www.reabit.org.ua/files/store/Anatomiya_Gorodnyansk_Chernigiv.pdf

2. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. Київ: Стилос, 2007. 288 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8518-81-2/978-966-8518-81-2.pdf>

3. Великий голод в Україні 1932-1933: Збірник свідчень, спогадів, доповідей та статей, виголошених та друкованих у пресі в 1983 році на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932-1933 рр. Торонто: Українське Православне Братство св. Володимира, 1988. 162 с. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002870)

[Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002870](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002870)

4. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-518-473-7/978-966-518-473-7.pdf>;

5. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. 804 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-518-474-4/978-966-518-474-4.pdf>;

6. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 3: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-518-475-1/978-966-518-475-1.pdf>

7. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 4: Звіт Конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-518-476-8/978-966-518-476-8.pdf>

8. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475. Упорядн.: М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ, 2014. 560 с.

9. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. / Науч. ред. П. Г. Проценко. Київ, «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА». 2013. 400 с.

10. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України. 1990. 605 с.

11. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 704 с.

12. Голодомор 1932—1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький та ін. Київ: Генеза, 2008. 504 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-504-876-3/978-966-504-876-3.pdf>

13. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-518-419-5/978-966-518-419-5.pdf>

14. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Danylenko_Vasyl/Holodomor_19321933_rokiv_v_Ukraini.pdf?

15. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927-1933. Т. II: Початок форсованої колективізації, розкуркулення та масова депортація. Війна селянства проти радянської влади (липень 1929 – вересень 1930). Кн. 1. Київ: HREC PRESS, 2016. 693 с.

16. Дожилася Україна...: Нар. творчість часів Голодомору і колективізації на Україні. Зібрав і прокоментував Ігор Бугаєвич; Післямова П. Мовчана. Київ: Український письменник, 1993. 29 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Buhaievych_Ihor/Dozhylasia_Ukraina/

17. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937. Збірник документів і матеріалів. У 3-х т. Т. 2: Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927-1932 рр. Київ: Наукова думка, 1965. 853 с.

18. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937. Збірник документів і матеріалів. У 3-х т. Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні 1933-1937 рр. Київ: Наук. думка, 1971. 790 с.

19. Колективізація та голодомор на Славутчині 1928-1933. Збірник документів / Упорядкування, передмова та коментарі Владислава Берковського. Київ – Хмельницький: ПП Цюпак А. А., 2013. 416 с. URL: <https://old-tsdkffa.archives.gov.ua/News/Golod/978-617-513-230-2.pdf>

20. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів. / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1992. 728 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?>

Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001709

21. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю.

Шаповала. Київ, Генеза, 2001. 399 с. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Vasyliiev_Valerii/Komandyry_velykoho_holodu.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Vasyliiev_Valerii/Komandyry_velykoho_holodu.pdf)

22. Марочко Василь, Мовчан Ольга. 1932-1933: хроніка Голодомору в Україні. Київ: Кліо, 2020. 296 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001616

23. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов: Итоговый отчет 1990 год: Русскоязычное издание отчета Комиссии осуществляется в связи с 60-летием трагических событий 1932-1933гг. в истории украинского народа / Под ред. В. Евтуха; Пер. с англ. Киев: УкрЦЭНДИСИ; Инициал, 1992. 192 с.

24. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. 464 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2765-89-2/978-966-2765-89-2.pdf>

25. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 1000 с.

26. Оріхівська справа. 1932. Документи і матеріали. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. 312 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-331-316-0/978-966-331-316-0.pdf>

27. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Український письменник, 2009. 379 с. URL: [https://shron3.chtyvo.org.ua/Danylenko_Vasyl/Pavlohradske_povstannia_1930_r_Dokumenty_i_materialy.pdf?](https://shron3.chtyvo.org.ua/Danylenko_Vasyl/Pavlohradske_povstannia_1930_r_Dokumenty_i_materialy.pdf)

28. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. В 2-х книгах. Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ: ВД «КАЛИТА», 2009. Кн. перша. 936 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi->

bin/eiu/history.exe?

&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all
&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLO
RTERMS=0&S21STR=0002257

29. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. В 2-х книгах. Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ: ВД «КАЛИТА», 2009. Кн. друга. 920 с. URL: [http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8879-70-8\(2\)/978-966-8879-70-8\(2\).pdf](http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8879-70-8(2)/978-966-8879-70-8(2).pdf)

30. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Відп. ред. В. К. Борисенко. Київ: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 604 с. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/Famin-GPU-NKVD.pdf>

31. Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів-Київ: Часопис, 2015. 80 с. URL: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf

32. Спротив Геноциду: селянські повстання 1930-1932 рр. // Електронний архів українського визвольного руху URL: <https://avr.org.ua/?idUpCat=628>

33. Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. У 10 т. / За ред. о. Ю. Мицика. Київ: Києво-Могилянська академія, 2004-2014.

34. Упокорення голодом: збірник документів. Упоряд. М. Мухіна. Київ, 1993. 312 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mukhina_Maryna/Upokorennia_holodom_zbirnyk_dokumentiv.pdf?

35. Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. та ред. Ф. Зубанич; передм. В. Яворівський. Київ: Просвіта, 1998. 782 с.

36. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник. 1991. 584 с.

37. Бабюх В. А. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20 - 30-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Київ: Ін-т історії України НАН України 2005. Випуск 31. С. 78-89. URL: http://history.org.ua/LiberUA/histname_2005_31/histname_2005_31.pdf

38. Баковецька, О. О. Реакція українських селян на дії влади в 1932-1933 роках (На матеріалах карно-слідчих справ Баштанського району Миколаївської області) // Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць. Херсон: Видавництво ХДУ, 2021. Вип. 36. С. 5-10. URL: <http://pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/24/23>

39. Бахтін А. М. Репресивно-каральні заходи влади проти селян Півдня України у період голоду 1932–1933 років // Науковий вісник Миколаївського державного ун-ту ім. В. О. Сухомлинського: Історичні науки. Вип. 11. Миколаїв, 2005. С. 165-169.

40. Бем Н. В. Суспільно-політичні настрої селян України в 1928-1929 рр. // Науковий вісник дипломатичної академії України. Київ, 2002. Вип. 6. С. 377-391. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nvda u_2002_6_41

41. Бем Н. В. Віддзеркалення аграрної політики сталінського керівництва в настроях українського селянства (1932–1933 рр.). // Науковий вісник дипломатичної академії України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 497-514.

42. Бем Н. В. Ставлення українського селянства до ліквідації «куркульства як класу» та суцільної колективізації сільського господарства (1930-1931 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2003. Вип. 9. С. 227-243.

43. Бем Н. В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2004. Вип. 8. С. 250-284. URL:

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50741/14-Vem.pdf?sequence=1>

44. Боряк Тетяна. 1933: «І чого ви ще живі?» Київ: Кліо, 2016. 720 с. URL: <https://nashformat.ua/products/1933-i-chogo-vy-sche-zhyvi-704874>

45. Булгакова А. Офіційні звернення селянок України до вищого партійного керівництва як один з методів боротьби проти розкуркулення // Актуальні питання вітчизняної та світової історії. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. Суми: Видво СумДУ, 2010. С. 91–92. URL:

<https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/12409/1/%d0%91%d1%83%d0%bb%d0%b3%d0%b0%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b0.pdf>

46. Васильєв Валерій. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vasyliiev_Valerii/Politychne_kerivnytstvo_URSR_i_RSR_dynamika_vidnosyn_tsentr-subtsentr_vlady_19171938.pdf?

47. Васильєв В. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. Київ – Харків, № 1 (38), 2012. С. 25-45.

48. Васильєв Валерій, Лінн Віола. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця: Логос, 1997. 636 с.

49. Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Київ: Ін-т історії України НАН України 2005. Випуск 31. С. 140-150. URL: <http://history.org.ua/JournALL/histname/31/11.pdf>

50. Винниченко Ігор. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. 129 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vynnychenko_Ihor/Ukraine_19201980-kh_Deportatsii_zaslannia_vyslannia.pdf?

51. Воловина О., Плохій С., Левчук Н. та ін. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932-1934 рр в Україні // Український історичний журнал. 2017. № 2. С. 76-116.

52. Ганжа О. Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 2003. Вип.10. С. 235-250. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50742/13-Ganja.pdf?sequence=1>

53. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Ред. рада: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 887 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0117-7/966-00-0117-7.pdf>

54. Голодомор в Україні 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25-26 вересня 2008 року. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» 2009. 447 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Holodomor_19321933_rokiv_v_Ukraini_prychyny_demohrafichni_naslidky_pravova_otsinka.pdf

55. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. 664 с.

56. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. Випуск 2 / Ред кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеса: Вид-во Студія «Негоціант», 2008. 576 с.

57. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. Випуск 3 / Упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; Редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Ред. І. С. Шелестович. Одеса: ОННБ ім. М. Горького, 2014. 685 с.

58. Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал. 2003. № 5. С. 50-64.

59. Гриневич Людмила. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима-весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2002. № 7. С. 285-298.

60. Гриневич Людмила: «Ще в 1930-му проти влади повстав 1 млн українців» // Історична правда. 2011. 22 вересня URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/22/55682/>

61. Гринько А. І. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932-1933 роках (на матеріалах Поділля) // Вісник Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. 2009. Вип. 3. С. 370-375.

62. Гудзь Віктор. Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hudz_V/Istoriografii_Holodomoru_19321933_rokiv_v_Ukraini/

63. Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003956

64. Дровозюк С. І. Словесні форми протесту українського селянства проти сталінського терору в кінці 20-х – на початку 30-х рр.: історіографія проблеми // Український селянин: збірник наукових праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси: РВВ ЧДУ, 2003. Вип. 6. С. 16-18. URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/issue/view/287/257>

65. Дровозяк С. І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932-1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 34. С. 67-79 URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12199/7-Drovoziuk.pdf?sequence=1>

66. Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні. Вступ. слово Є. Нищука. Передмова, авторський текст В. Марочка. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.

67. Еплблом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Переклад: Дарія Маттінглі, Оксана Кисіль. Київ: HREC PRESS, 2018. 437 с.

68. Зінченко Арсен. Повстання селянські проти більшовицького режиму 1929–1932 // Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 285.

69. Зінченко О. Люди правди, кремлівська пропаганда і корисні ідіоти // Історична правда. 2017. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/11/22/151477/>

70. Іваненко Валентин, Романець Наталя. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ, 2009. 64 с. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5686/%d0%a0%d0%be%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d0%b5%d1%86%d1%8c%20%d0%9d.%20%d0%9e%d0%bf%d1%96%d1%80%20%d1%81%d0%b5%d0%bb%d1%8f%d0%bd%202009.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

71. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. Том 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941). Київ: Наукова думка, 1977. 544 с.

72. Історія селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки: у 2 т. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. Київ: Наукова думка, 1967. 535 с.

73. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / За ред. В. А. Смоля. Том 2. Київ: Наукова думка. 2006. 653 с. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000074)

[Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000074](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000074)

74. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 328 с. URL: http://www.kdu.edu.ua/new/PHD_vid/Dvi_pavdy.pdf

75. Касьянов Георгій. Danse macabre (Танці на кістках). Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х). Київ: Наш час, 2010. 271 с.

76. Касьянов Георгій. Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків: Фоліо, 2019. 302 с.

77. Кісь О. Жінки України в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність. // Україна модерна. URL: <https://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor>

78. Кісь Оксана. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору // Українознавчий альманах. Вип. 6. Київ, 2011. С. 101-107.

79. Конарева Лариса. Не підкорені голодом у 1933-му – непереможні нині! // Урядовий кур'єр. 22 листопада 2014. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ne-pidkoreni-golodom-u-1933-mu-pereremozhni-nini/p/>

80. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. Київ, Либідь. 1993. 269 с. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000617)

[Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000617](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000617)

81. Кравченко П. М. Технології нищення українського села напередодні й на початку «великого перелому» на прикладі Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2016. Вип. 24. С. 203-210.

82. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал. 1988. № 3. С. 15-27.

83. Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. Київ: Знання УРСР, 1989. 48 с.

84. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ: Україна, 1991. 431 с.

85. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Серія: Україна крізь віки. Т. 11)

86. Кульчицький С. В. Ліквідація куркульства як класу // Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 209-212.

87. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ, 2003. С. 366-384.

88. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації // Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 31-50.

89. Кульчицький Станіслав. Почему он нас уничтожил?: Сталин и украинский голодомор / Под общей редакцией Ларисы Ившиной. Киев: Украинская пресс-группа, 2007. 207 с.

90. Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.

91. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 240 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?>

Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001215

92. Кульчицький С. Сталінський «сокрушительний удар» 1932-1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.

93. Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 208 с.

94. Кульчицький С. В. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928-1938. Науково-популярний нарис. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 186 с.

95. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Процес розкуркулення 1929-1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наук. праць. Київ, 1992. Вип. 2. С. 41-45.

96. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. Історія України: маловідомі імена, події, факти. збірник статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Випуск 37. С. 166-179. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40453/11-Lysenko.pdf?sequence=1>

97. Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920-1930-і рр.): типологія поведінки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. Київ-Харків, 2013. № 1/2 (40/41), 2013. С. 255-284. URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.2013.pdf>

98. Лінн Віола. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Випуск 31. С. 103-139. URL: http://history.org.ua/LiberUA/histname_2005_31/histname_2005_31.pdf

99. Лукашук Олександр. Селянський «майдан» на Шепетівщині. Лютий-березень 1930 р. URL: <https://shepetivka.com.ua/statti/inshe/6784-selianskyi-maidan-na-shepetivshchyni-liutyiberezen-1930-r.html>

100. Люди правди: Були ті, хто говорив правду. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/liudy-pravdy-materialy-dlia-zavantazhennia>
101. Марочко Василь. Творці голодомору 1932-1933 рр. Київ, 2008. 64 с.
102. Марочко Василь. Територія Голодомору 1932-1933 рр. Київ, 2014. 64 с.
103. Марочко В. І. Оріхівська справа // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл-О. С. 634.
104. Марочко В. Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. 104 с.
105. Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 2018. URL: <http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>
106. Махорін Г. Опір геноциду в 1932–1933 роках. Житомир. Б. В. Котвицький. 2008. 88 с.
107. Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932-1933 рр.. Житомир: Видавець ФОП Євенок О. О., 2017. 168 с. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/8512/1/formu_oporu_2017_168.pdf
108. Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932-1933 рр..// Гілея: науковий вісник. Київ, 2016. Вип. 109. С. 68-70.
109. Мейс Джеймс. Ваші мертві вибрали мене... Київ: Українська прес-група, 2008. 672 с.
110. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. У 5 т. Том 3: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920-1930-ті рр.) / Уклад.: Н. Р. Романець. Дніпропетровськ: Монолит, 2015. 228 с.

111. Наймарк Норман М. Геноциди Сталіна. Пер. з англ. В. Старка. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 134 с.
112. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України, 2013. 422 с. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7023-7/978-966-02-7023-7.pdf>
113. Папуга Ярослав. Змова мовчання. Ставлення заходу до Голодомору. Київ: Видавець Олег Філюк, 2018. 228 с.
114. Пасховер Олександр. Голодомор: як Сталін обдурив Бернарда Шоу, а він обдурив весь світ. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/golodomor-jak-stalin-obduriv-bernarda-shou-a-vin-obduriv-ves-svit-82882.html>
115. Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «майдан» початку 1930-х. // Історична правда. 2014. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/>
116. Петренко Володимир. Більшовицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929-1933 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 27. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 67-75. URL: https://library.vn.ua/Konf2010/texts/2_9.htm
117. Подкур Р. Політвідділи МТС як інструмент державного терору під час Голодомору (на прикладі Вінницької області) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий журнал. Київ, № 2 (54) 2020. С. 5-47.
118. Прокіп Н.З. Опір українського населення репресивним діям влади СРСР під час Голодомору 1932–1933 рр. // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 125-131.
119. Сапицька О. М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928-1932 рр.) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2006. Вип. 6. С. 84-94.

120. Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Serhiichuk/Holodomor_19321933_rokiv_iak_henotsyd_ukrainstva_vyd_2016/
121. Сергійчук В. Український хліб на експорт 1932-1933. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008307>
122. Сільське господарство Української РСР. Київ: Сільгоспвидав УРСР, 1958. 439 с.
123. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. Пер. з англ. Миколи Климчука та Павла Грицака. Київ: Грані-Т. 2001. 448 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Timothy_David_Snyder/Kryvavi_zemli_Yevropa_pomizh_Hitlerom_ta_Stalinym.pdf? URL:
124. Спротив геноциду. Українські селянські повстання 1930-1932 рр. // Про світ. URL: <http://prosvit.in.ua/history/ukrainian-peasant-uprising-of-1930-1932.html>
125. Стасюк О. Павуки, очерет і лелеки. Що їли українські селяни у 1932–1933 роках. // Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/24/5936/>
126. Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна. Як Голодомор змінив життєвий уклад села // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>
127. Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20-х роках ХХ ст. Летичів, 2006. 112 с.
128. Тилищак Володимир. 1930. У.С.Р.Р. Повстання: науково-популярні нариси / Вид друге, виправ. І допов. Київ: Смолоскип, 2017. 224 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tylischak_Volodymyr/1930_USRR_Povstannia.pdf?

129. Тиліщак В. Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації // Історична правда. 2016. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>

130. У Дніпрі до роковин Голодомору показали мапу селянських спротивів – «волинок». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-golodomor-protesty-vystavka/30968983.html>

131. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Ukrainske_radianske_suspilstvo_30-kh_rr_XX_st_narysy_povsiakdennoho_zhyttia.pdf

132. Хоптяр Ю. А. Селянський опір на Поділлі 1929-1930 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т.16: На пошану професора А. О. Копилова. С. 262-271.

133. Шторгин Ірина. 90 років початку масового розкуркулення: як Компартія знищила селянина-власника. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozkurkulennya-proekt-radio-svoboda/30405744.html>

134. Шульга І. Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. 152 с.

135. Якубова Лариса, Примаченко Яна В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 454 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakubova_Larysa/V_obiimakh_strakhu_i_smerti_Bilshovytskyi_teror_v_Ukraini.pdf

136. Яценко Є. Ю. Опір селянства Харківщини тоталітарному режиму в 1932-1933 рр. // Вісник Харківського державного ун-ту. 1998. Вип. 30. С. 197-204.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Селянський супротив в 1928-1932 рр.: форми виступів та кількість учасників			
Рік	Масові виступи	Кількість учасників	Терористичні акти
1928	Понад 150	Близько 40 тис.	Понад 400
1929	Близько 150	Близько 40 тис.	1437
1930	4098	Понад 1 млн.	2779
1931	319	Понад 75 тис.	1354
1932	923 станом на 15 липня	Понад 220 тис.	Понад 1000

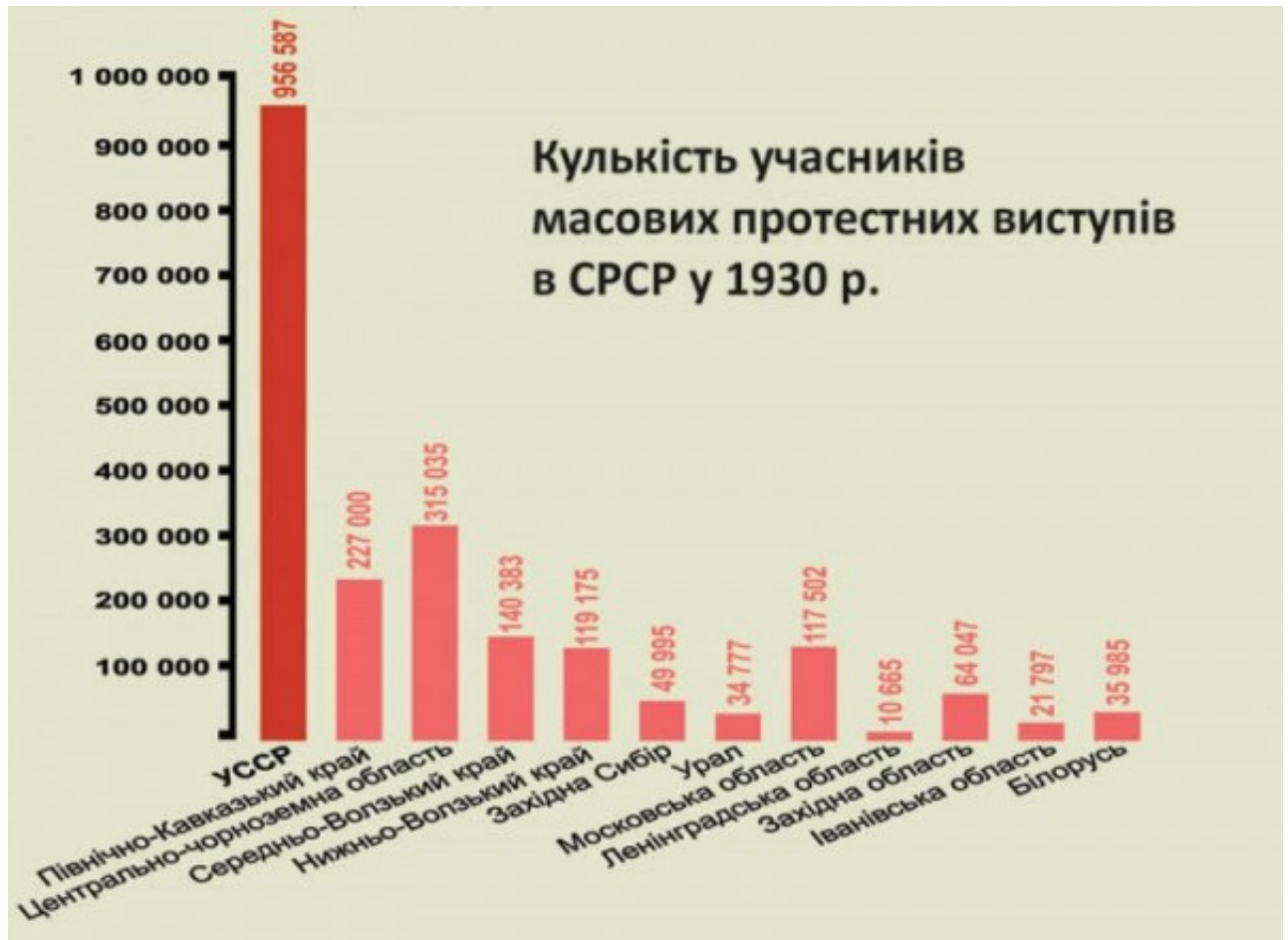
Джерело: Українські селянські повстання 1930-1932 рр. Спротив геноциду.
URL: <http://prosvit.in.ua/history/ukrainian-peasant-uprising-of-1930-1932.html>

Додаток № 2

Джерело: Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів-Київ: Часопис, 2015. С. 19. URL: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf

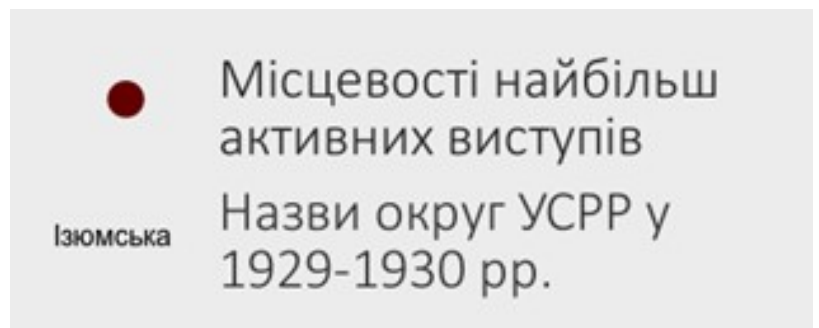
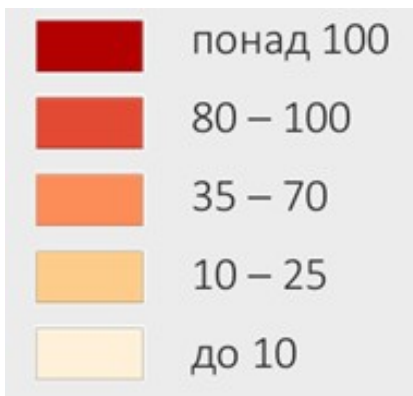
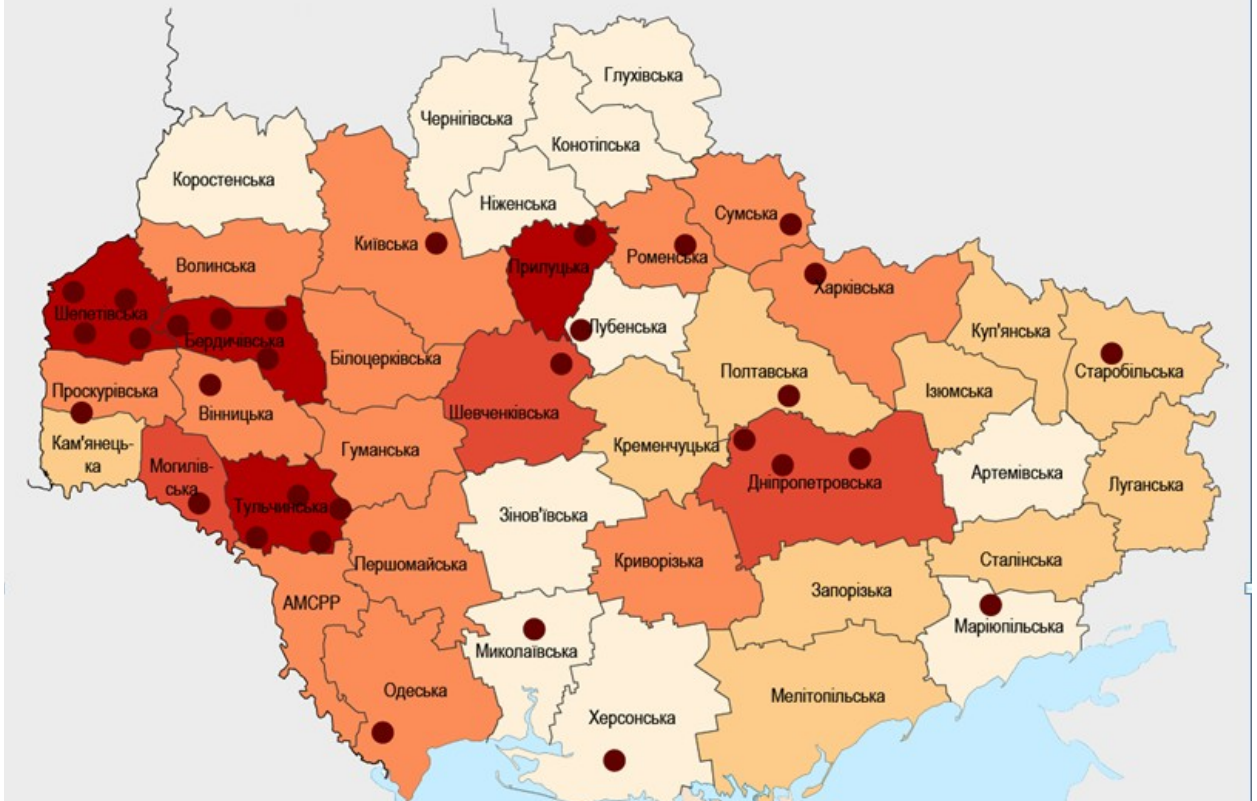
Додаток № 3

Джерело: Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів-Київ: Часопис, 2015. С. 19. URL: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf

Додаток № 4

МАСОВІ ПРОТЕСТИ І ПОВСТАННЯ В УСРР У 1930 РОЦІ

**Кількість селянський виступів в округах 20 лютого – 2 квітня 1930 р.
(за неповними даними ДПУ)**

Джерело: Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів-Київ: Часопис, 2015. С. 20. URL: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf

Додаток № 5

**Учасники підпільної групи у селі Макартетині
Осинівського району на Донеччині**

Джерело: Петриляк Богдан. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «Майдан» початку 1930-х. URL: Історична правда. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/>

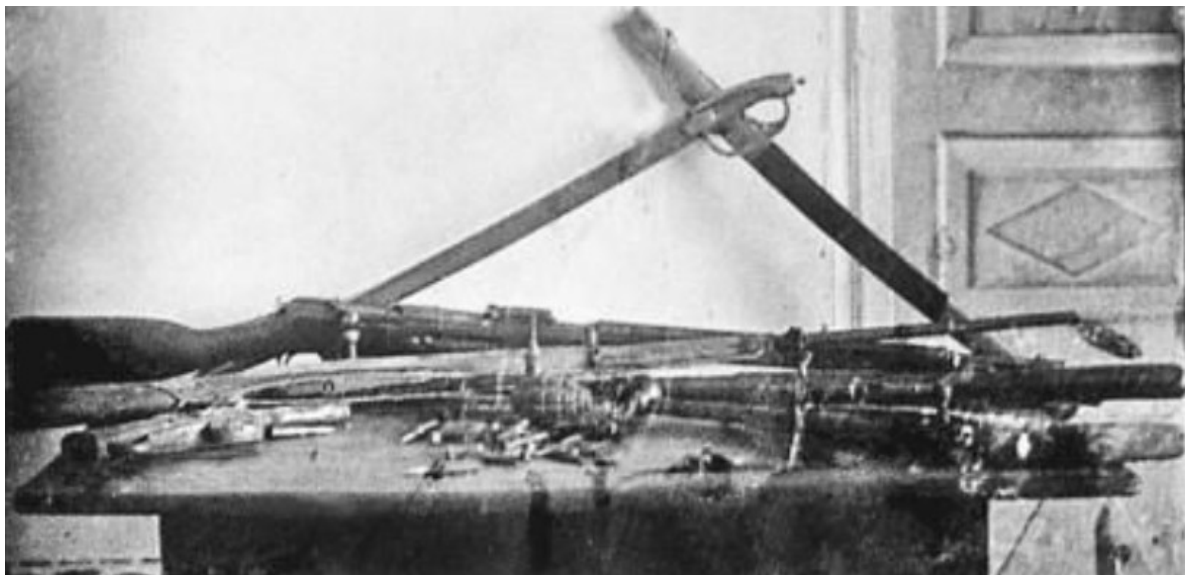
Додаток № 6

Зброя, вилучена у повсталих під проводом Якіма Рябченка

Джерело: Чепурний Василь Повстання Якіма Рябченка. URL: https://siver.com.ua/news/povstannja_jakim_rjabchenka/2022-07-24-31276

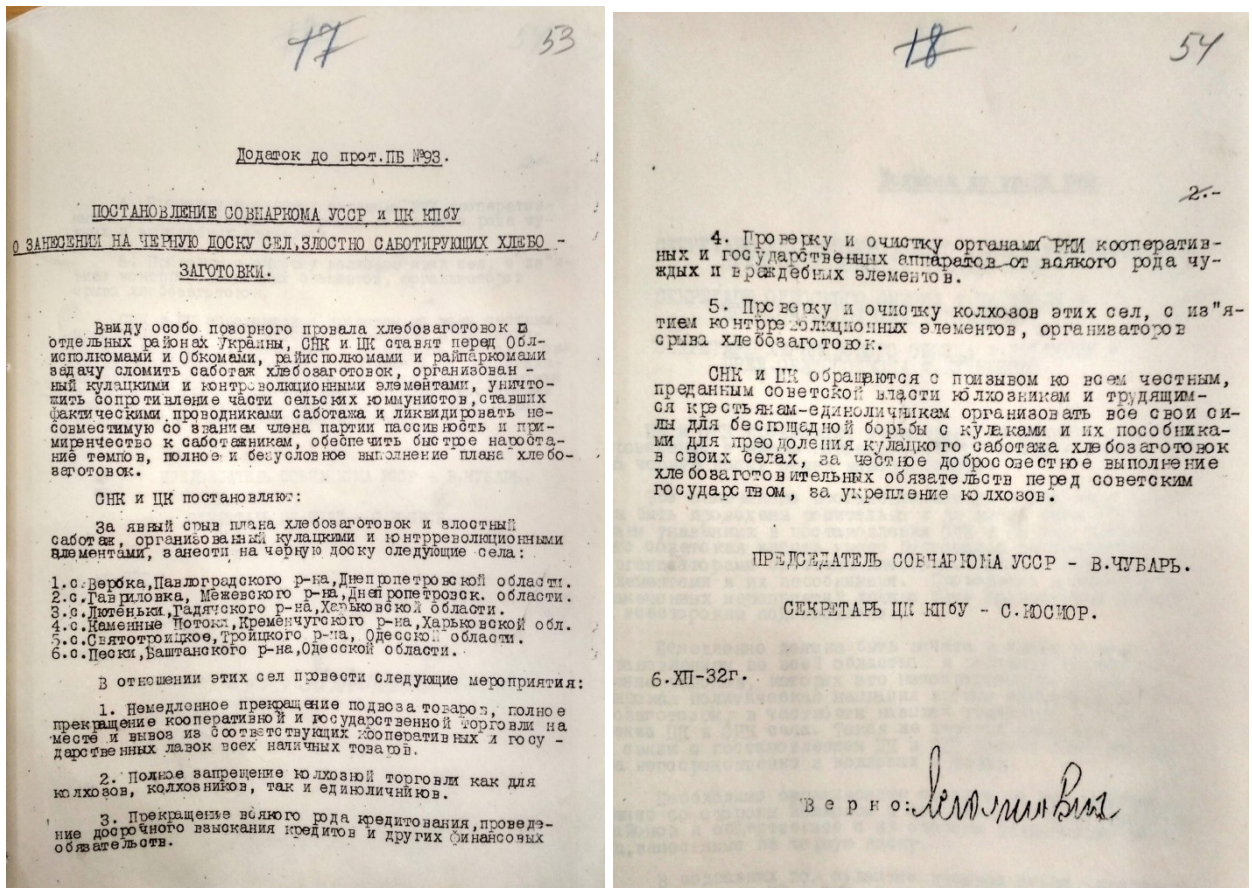
Додаток № 7

Зброя повстанців Корюківщини, вилучена 1932 року
Джерело: Тиліщак Володимир. Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації. URL: Історична правда.

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>

Додаток № 8

Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р.
«Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі»

Джерело: Інститут дослідження Голодомору. URL:
<https://holodomorinstitute.org.ua/documents/postanova-rnk-usrr-ta-czk-kpbu-pro-zanesennya-na-chornu-doshku-sil-shho-zlisno-sabotuyut-hlibozagotivli/>

Додаток № 9

ЧОРНА ДОШКА

СІЛ. КОЛГОСПІВ, ЩО ЗЛІСНО САБОТУЮТЬ
ХЛІБЗАГОТІВЛ.

1. Село Верби—Павлоградського району 2. Село Гаврилівча—Межівського району

3. КОЛГОСП «КОМІНТЕРН» — АПОСТОЛІВСЬКОГО РАЙОНУ.
4. КОЛГОСП «ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО» — АПОСТОЛІВСЬКОГО РАЙОНУ
5. КОЛГОСП ІМ. ШЕВЧЕНКА — БЕРДЯНСЬКОГО РАЙОНУ.
6. КОЛГОСП «ЧЕРВОНІЙ СТЯГ» — БЕРДЯНСЬКОГО РАЙОНУ
7. КОЛГОСП «КОМІНТЕРН» — ВАСИЛЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ.
8. КОЛГОСП ІМ. ЧУБАРЯ — ВАСИЛЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ.
9. КОЛГОСП ІМ. СТАЛІНА — В.-БІЛОЗЕРСЬКОГО РАЙОНУ.
10. КОЛГОСП «КОМІНТЕРН» — В.-БІЛОЗЕРСЬКОГО РАЙОНУ.
11. КОЛГОСП «ІСКРА» — В.-ЛЕПЕТИСЬКОГО РАЙОНУ.
12. КОЛГОСП «БЛЮХЕРА» — В.-ЛЕПЕТИСЬКОГО РАЙОНУ.
13. КОЛГОСП «ЗАПОРОЖЕЦЬ» — ГЕНІЧЕСЬКОГО РАЙОНУ.
14. КОЛГОСП «ОБОРОНА КРАЇНИ» — ГЕНІЧЕСЬКОГО РАЙОНУ.
15. КОЛГОСП «17 МЮД» — КОЛАРІВСЬКОГО РАЙОНУ.
16. КОЛГОСП «КОМІНТЕРН» — КОЛАРІВСЬКОГО РАЙОНУ.
17. КОЛГОСП «ЧЕРВОНІЙ ПРАПОР» — МАГДАЛИНІВСЬКОГО РАЙОНУ.
18. КОЛГОСП «ГІГАНТ» — МАГДАЛИНІВСЬКОГО РАЙОНУ.
19. КОЛГОСП «ЛЕНІНСЬКИЙ ШЛЯХ» — МЕЖІВСЬКОГО РАЙОНУ
20. КОЛГОСП «РЕЯХЕНФЕЛЬД» — МОЛОЧАНСЬКОГО РАЙОНУ.
21. КОЛГОСП «АБАНГАРД» — МОЛОЧАНСЬКОГО РАЙОНУ.
22. КОЛГОСП «ШАХТАР» — НИКОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ.
23. КОЛГОСП ІМ. ЛЮБІМОБА — Н.-ВАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ
24. КОЛГОСП «ГІГАНТ» — Ч.-ВАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ.
25. КОЛГОСП «ШЛЯХ ЛЕНІНА» — Н.-СИРОГІЗЬКОГО РАЙОНУ.
26. КОЛГОСП «ШИРОКЕ ПОЛЕ» — Н.-СИРОГІЗЬКОГО РАЙОНУ.
27. КОЛГОСП «ВІЛЬНИЙ СТЕП» — ПАВЛОГРАДСЬКОГО РАЙОНУ.
28. КОЛГОСП «КОМІНТЕРН» — САВРІВСЬКОЇ СІЛЬРАДИ, П'ЯТИХАТСЬКОГО РАЙОНУ.
29. КОЛГОСП «10-РІЧЧЯ ЖОВТНЯ» — ЧЕЧЕЛ. СІЛЬРАДИ, П'ЯТИХАТСЬКОГО РАЙОНУ.
30. КОЛГОСП «ІНТЕРНАЦІОНАЛ» — СОЛОНЯНСЬКОГО РАЙОНУ.
31. КОЛГОСП «РАДЯНСЬКА УКРАЇНА» — СОЛОНЯНСЬКОГО РАЙОНУ.
32. КОЛГОСП ІМ. ПЕТРОВСЬКОГО — БЕРЕСТЯН. СІЛЬРАДИ, Ц.-КОСТЯНТИНІВСЬКОГО РАЙОНУ.
33. КОЛГОСП «ЗЕЛЕНИЙ ЛАН» — БОЖЕДАРІВСЬКОГО РАЙОНУ.
34. КОЛГОСП «ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ» — БОЖЕДАРІВСЬКОГО РАЙОНУ.
35. КОЛГОСП «П'ЯТИРІЧКА» — Н.-ТРОЦЬКОГО РАЙОНУ.
36. КОЛГОСП «ЧЕРВОНА УКРАЇНА» — Н.-ТРОЦЬКОГО РАЙОНУ.
37. КОЛГОСП «ПРОГРЕС» — В.-ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ.
38. КОЛГОСП «ЧЕРВОНА ЗІРКА» — В.-ДНІПРІВСЬКОГО РАЙОНУ.
39. КОЛГОСП ІМ. ПЕТРОВСЬКОГО — В.-ДНІПРІВСЬКОГО РАЙОНУ.
40. КОЛГОСП «КОМІНТЕРН» — Н.-ТРОЦЬКОЇ СІЛЬРАДИ, ЛИХІВСЬКОГО РАЙОНУ.
41. КОЛГОСП ІМ. ВОРОШИЛОВА — ЛОЗОВАТСЬКОЇ СІЛЬРАДИ, ЛИХІВСЬКОГО РАЙОНУ.
42. КОЛГОСП «14 ЖОВТНЯ» — Ц.-КОСТЯНТИНІВСЬКОГО РАЙОНУ.
43. КОЛГОСП «ЖОВТЕНЬ» — КРИВОРІЗЬКОЇ МІСЬКРАДИ.
44. КОЛГОСП «ЧУБАР» — КРИВОРІЗЬКОЇ МІСЬКРАДИ
45. КОЛГОСП «ПЕРШЕ ТРАВНЯ» — КРИВОРІЗЬКОЇ МІСЬКРАДИ.
46. КОЛГОСП «3-Й ВИРІШАЛЬНИЙ» — КРИВОРІЗЬКОЇ МІСЬКРАДИ.
47. КОЛГОСП «ПОБЕДА» — Н.-СИРОГІЗЬКОГО РАЙОНУ.

Джерело: «Чорні дошки» Голодомору - економічний метод знищення громадян УРСР (СПИСОК). URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/4cf147b447cf7/>

Додаток № 10

"Я пройшов через безліч сіл... Скрізь чув плач: "У нас немає хліба. Ми помираємо! Передайте в Англію, що ми пухнемо від голоду"

Вперше на прес-конференції 29 березня 1933 року заявив про голод в Україні. Опублікував про це в британських та американських газетах близько 20 статей.

британський журналіст

ГАРЕТ ДЖОНС

"Не було в історії людства катастрофи таких величезних розмірів, яка привернула б настільки малу увагу світу"

Після відвідин України, у 1934 році оприлюднив факти Голодомору в книзі "Залізна доба Росії".

американський журналіст та історик

ВІЛЬЯМ ГЕНРІ ЧЕМБЕРЛІН

"Присвячую матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932-1933"

Роман "Марія" вийшов 1934-го у Львові і став першим художнім твором про Голодомор.

український письменник

УЛАС САМЧУК

"Якщо радянська програма досягне успіху... Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину, що зберігала і розвивала культуру, віру, об'єднанчі ідеї, давала їй душу. Тобто робила українців нацією, а не просто населенням"

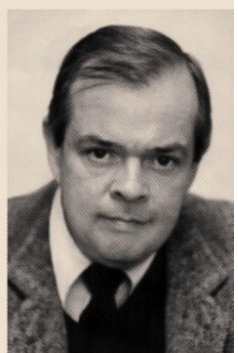

Запровадив термін "геноцид". Перший із фахівців міжнародного права визначив злочини комуністичного режиму проти українців як геноцид — у промові 1953 року в Нью-Йорку.

американський юрист

РАФАЕЛЬ ЛЕМКІН

"Ваші мертві вибрали мене"

У 1986–1987 роках очолював Комісію Конгресу США зі збору свідчень очевидців голоду. Продовжив дослідження, живучи в Україні.

американський історик

ДЖЕЙМС МЕЙС

"Ідеться про життя мільйонів. Тому я не міг мовчати"

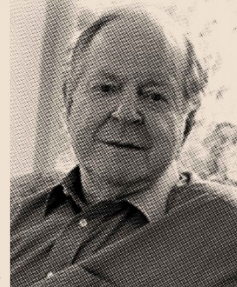

Провів обговорення на засіданні Ради Ліги Націй голоду в Україні. Закликав зробити все можливе для допомоги потерпілим.

Прем'єр-міністр Норвегії і Президент Ради Ліги Націй у 1933 році

ЛОГАН ЛЮДВІГ МОВІНКЕЛЬ

"Суд історії не може оголосити іншого вироку радянському режимові, крім кримінальної відповідальності"

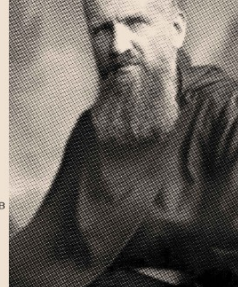

Книга "Жива скорбота" 1986 року є одним з найбільш ґрунтовних досліджень про Голодомор.

британський історик

РОБЕРТ КОНКВЕСТ

"Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світові: може дійде він і до убогих хатин конаючих з голоду селян"

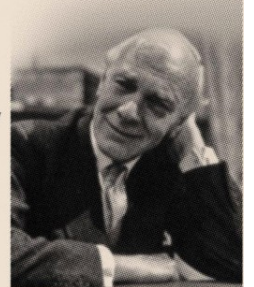

У посланні "Україна в передсмертних судорогах" 24 липня 1933 року закликав християн всього світу поширювати правду про Голодомор і надавати допомогу.

митрополит Греко-католицької церкви

АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

"Я ніколи не посмію цього забути... Хліборобів, які в снігу на колінах жebraють шматок хліба"

На початку 1933-го як журналіст пробрався в охоплену голодом Україну. Завдяки його репортажам у "The Manchester Guardian" Велика Британія дізналась про геноцид.

британський журналіст

МАЛКОЛЬМ МАГґЕРІДЖ

ЛЮДИ ПРАВДИ ЩОБ СВІТ ЗНАВ

Джерело: Люди правди: Були ті, хто говорив правду. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/liudy-pravdy-materialy-dlia-zavantazhennia>

Додаток № 11

**ПРО ОХОРОНУ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ, КОЛГОСПІВ ТА
КООПЕРАЦІЇ І ЗМІЦНЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ (СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ) ВЛАСНОСТІ.
ПОСТАНОВА ЦВК ТА РНК СРСР.**

Останніми часами збільшилися скарги робітників та колгоспників на розкрадання (крадіжки) вантажів на залізничному та водному транспорті, а також на розкрадання (крадіжки) кооперативного й колгоспного майна хуліганськими і взагалі протигромадськими елементами. Так само збільшилися скарги на насильства й загрози куркульських елементів колгоспникам, які не бажають вийти з колгоспів та чесно й самовіддано працюють над зміцненням їх.

ЦВК та РНК Союзу РСР вважають, що громадська власність (державна, колгоспна, кооперативна)—це основа радянського ладу, вона священна й недоторкана і людей, що чинять змах на громадську власність, треба вважати за ворогів народу, тому рішуча боротьба з розкрадниками громадського майна—найперший обов'язок органів радянської влади.

Беручи це до уваги і йдучи назустріч вимогам робітників та колгоспників,—ЦВК та РНК Союзу РСР ухвалюють:

— I.

1. Прирівняти своїм значенням вантажі на залізничному та водному транспорті до майна державного і всебічно посилити охорону цих вантажів.
2. Застосувати, як захід судової репресії за розкрадання вантажів на залізничному та водному транспорті, вищу кару соціального захисту—розстріл із конфіскацією всього майна, замінюючи при пом'яшувальних обставинах позбавленням волі на строк не менше, як 10 років з конфіскацією майна.
3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про розкрадання вантажів на транспорті.

— II.

1. Прирівняти своїм значенням майно колгоспів та кооперативів (врожай на ланах, громадські запаси, худоба, кооперативні склади та крамниці тощо) до майна державного і всебічно посилити охорону цього майна від розкрадання.
2. Застосовувати, як захід судової репресії за розкрадання колгоспного та кооперативного майна, вищу кару соціального захисту—розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною при пом'яшувальних обставинах позбавленням волі на строк не менше, як 10 років з конфіскацією всього майна.
3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про розкрадання колгоспного та кооперативного майна.

— III.

1. Повести рішучу боротьбу з тими протигромадськими, куркульсько-капіталістичними елементами, що вдаються до насильства й загроз, або проповідують застосування насильства і загроз до колгоспників, щоб змусити їх вийти з колгоспу, щоб силоміць зруйнувати колгосп. Прирівняти ці злочини до державних злочинів.
2. Застосовувати, як захід судової репресії в справах про охорону колгоспів та колгоспників від насильства й загроз куркульських та інших протигромадських елементів, позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням в концентраційному таборі.
3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах.

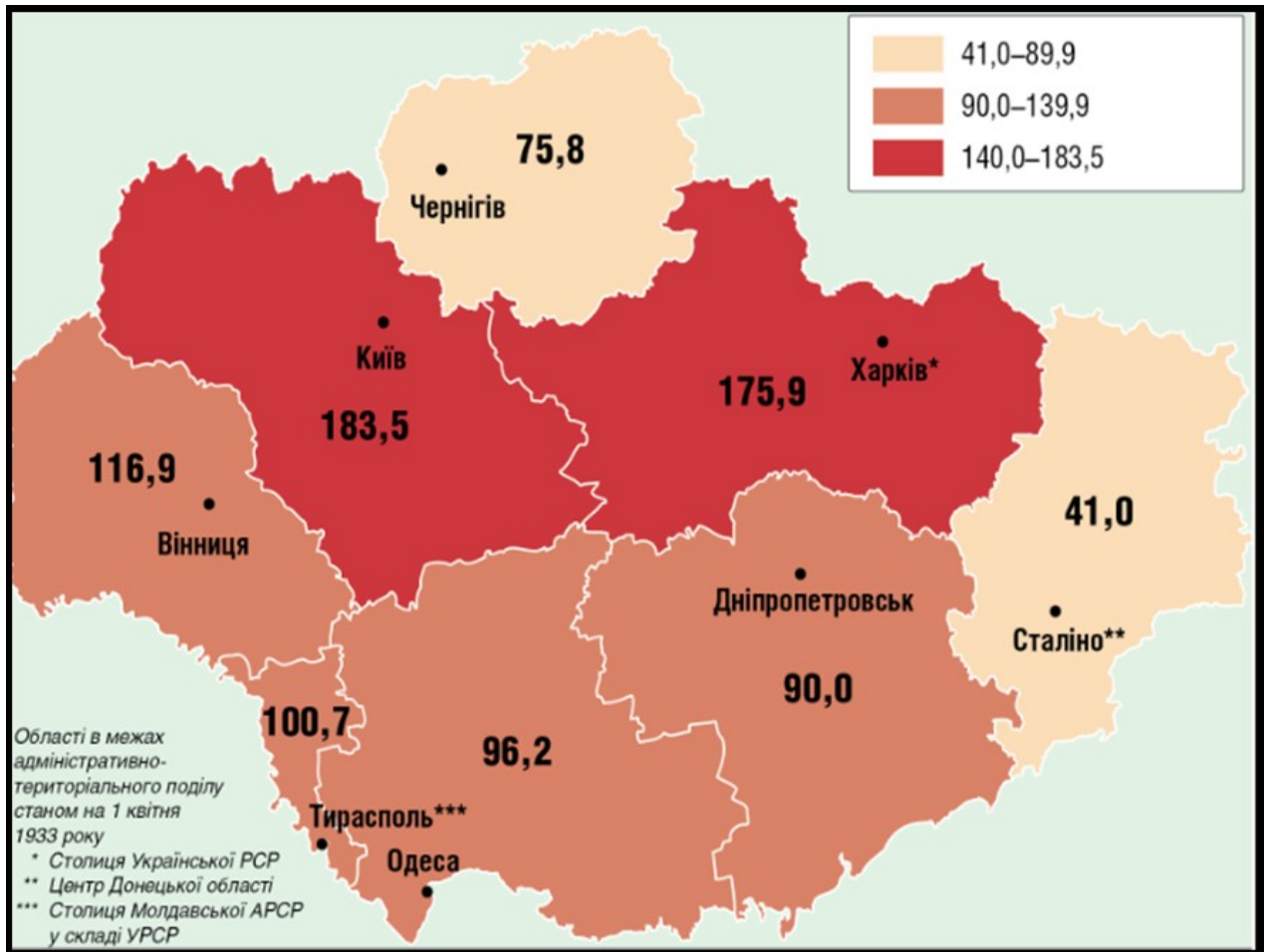
Голова ЦВК Союзу РСР—М. КАЛІНІН
Голова РНК Союзу РСР—В. МОЛОТОВ
(Сярабін)
Секретар ЦВК Союзу РСР—А. ЄНУКІДЗЕ.

Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 07 серпня 1932 р.

Джерело: Ліквідація куркульства як класу. URL:

<https://infopedia.su/1x838.html>

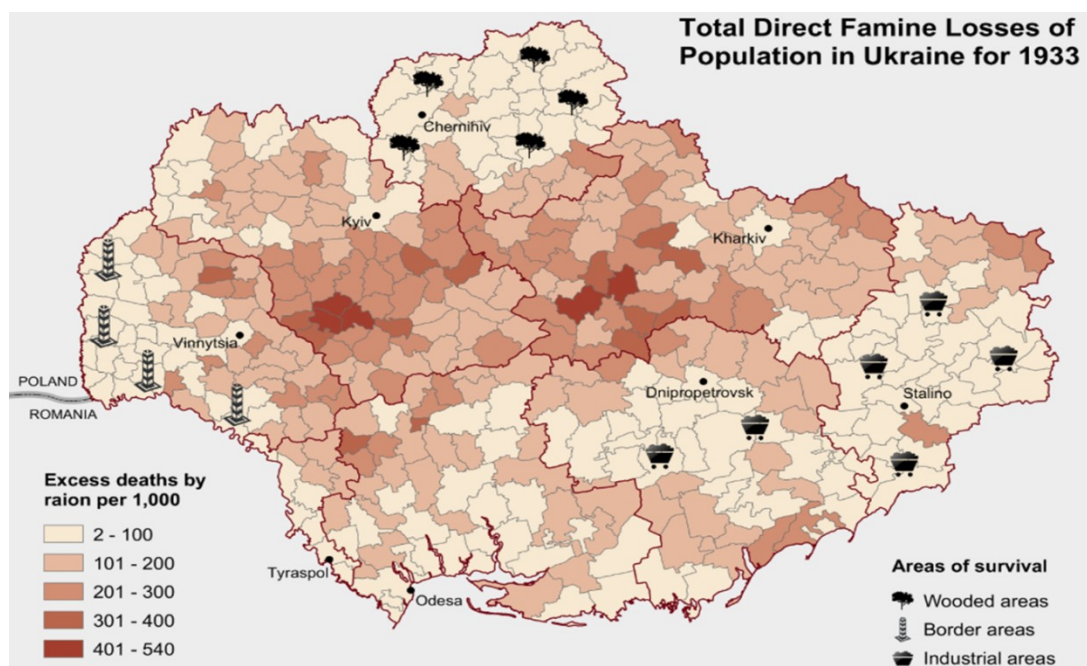
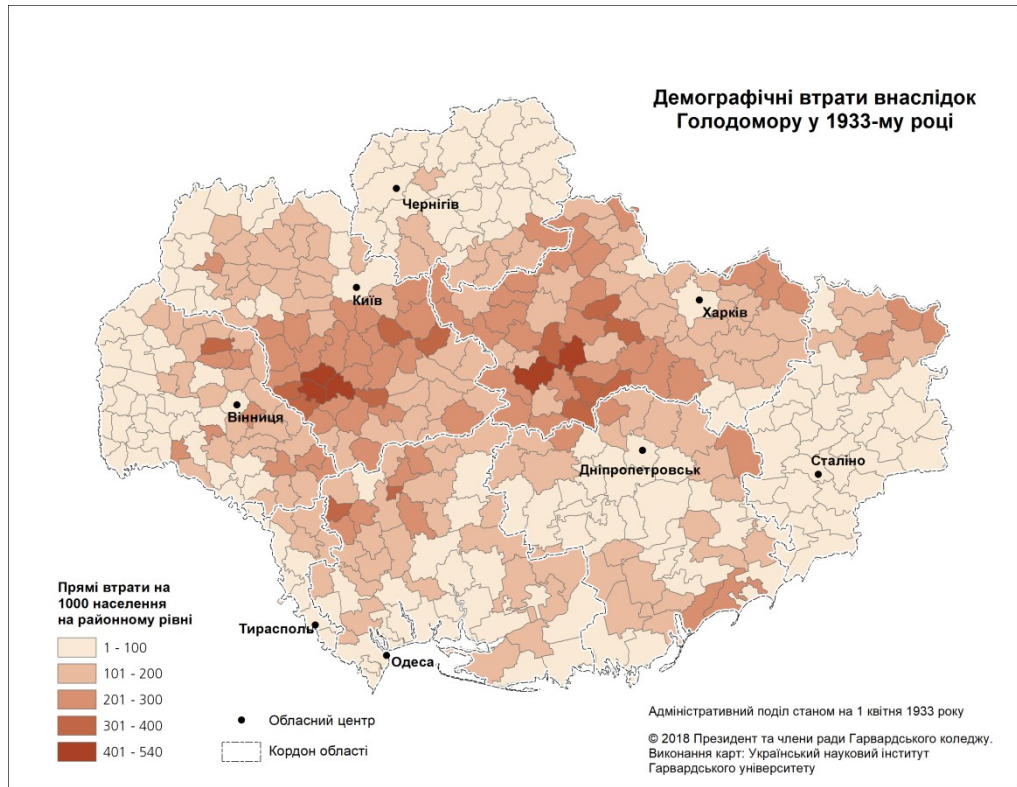
Додаток № 12

Втрати через надсмертність в областях України внаслідок Голодомору в 1933 р., у розрахунку на 1000 осіб

Джерело: Електронний атлас Голодомору – створений Українським науковим Інститутом Гарвардського університету та Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.П.Птухи НАН України. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/ru/tsyfrovoy-atlas-holodomora/>

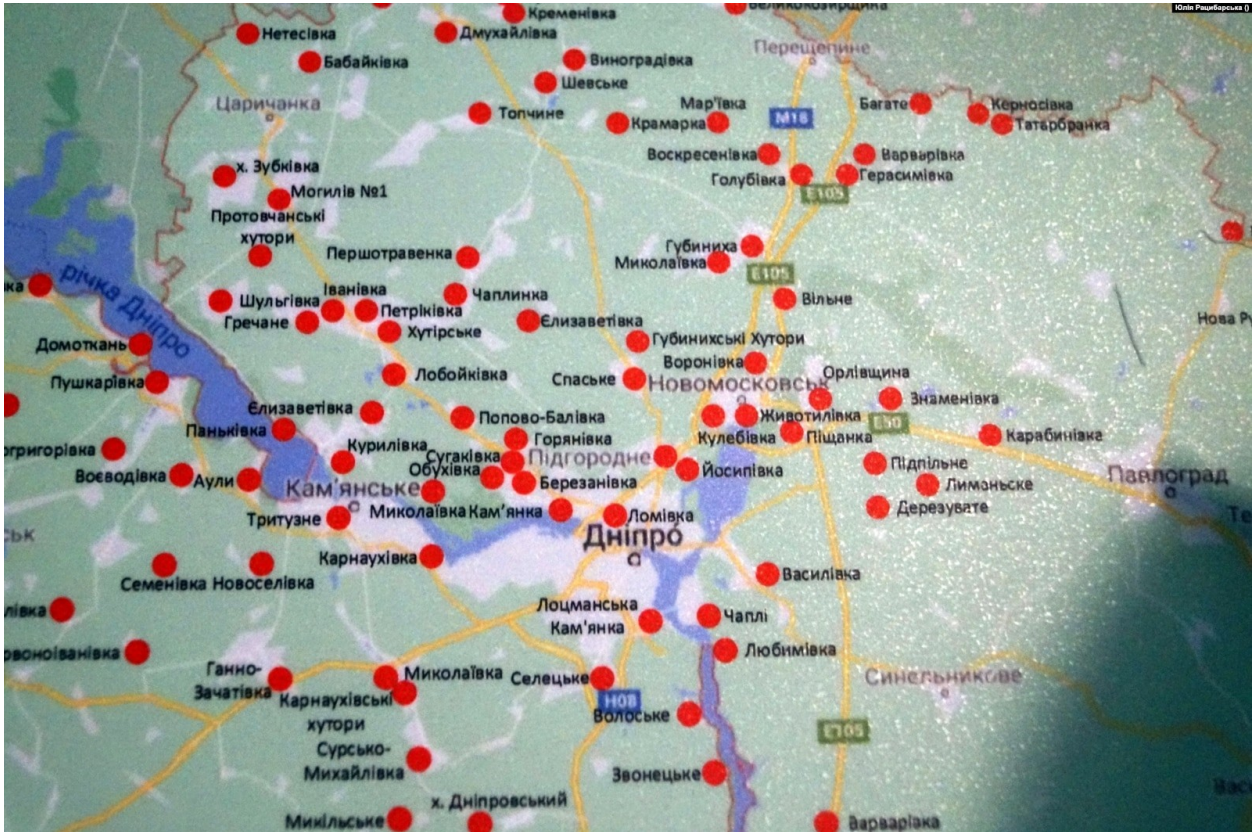
Додаток № 13

**Втрати через надсмертність в адміністративних районах внаслідок
Голодомору в 1933 р., у розрахунку на 1000 осіб**

Джерело: Цифровий атлас Голодомору. URL: <https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=d9d046abd7cd40a287ef3222b7665cf3>

Додаток № 14

**Карта «волин» на території Дніпропетровського округу
на період січень-березень 1930 р.**

Джерело: Розвінчати міф про «безхребетного» селянина // URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30972667.html>

Додаток № 15

	Жовтень	Листопа Д	Грудень	Січень	Лютий	Березень
Селянські виступи	12	13	6	34	12	180
Кількість учасників	1770 чол.	1245	775	2087	560	16 602
Колгоспники в серед них	280	440	485	1127	300	10 090

Масові виступи і «волинки» в період жовтень 1931 – березень 1932 рр.

Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. Київ, 2007. С. 142. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-518-419-5/978-966-518-419-5.pdf>